

Düşünce Dünyasında
Türkiz
ULUSAL HAKEMLİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

DÜŞÜNCE DÜNYASINDA TÜRKİZ

Ulusal Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi

Yıl/Year: 14 • Sayı/No: 66 • Aralık/December 2023
ISSN: 1309-601X

DEDE KORKUT'TAKİ DEMİRKAPI

"Demirkapı" in Dede Korkut

Dursun Can EYÜBOĞLU

Araştırmacı Yazar, Şair. İstanbul.
dursuncaneyuboglu@gmail.com.
ORCID: 0000-0003-4163-0976

Makalenin Türü: Araştırma Makalesi
Gönderim Tarihi: 19.10.2023
Kabul Tarihi: 20.11.2023
DOI: 10.59281/turkiz.1378615

Kaynak göstermek için:

Eyüboğlu, D. C., (2023). Dede Korkut'taki Demirkapı.
Düşünce Dünyasında Türkiz, 14(66): 77-119.

İletişim / Contact

29 Ekim Caddesi 2654. Sokak No: 1 Gölbaşı-Ankara/Türkiye
Tel: +90 312 460 1779 • Faks: +90 312 460 1789
www.tasav.org • iletisim@tasav.org • turkiz.dergi@tasav.org

DEDE KORKUT'TAKİ DEMİRKAPI

"Demirkapı" in Dede Korkut

Dursun Can EYÜBOĞLU

Araştırmacı Yazar, Şair. İstanbul.
dursuncaneyuboglu@gmail.com.
ORCID: 0000-0003-4163-0976

Özet

Eski Türk yaşamının destani bir yansıması olan ve Türk tarihi, coğrafyası, dili, edebiyatı, kültürü, sanatı, müziği, hukuku, inanışları gibi birçok alanda değerli bilgiler içeren Dede Korkut Destanları dün olduğu gibi bugün de birçok araştırmacıyı kendine çekmektedir. Dede Korkut'ta birçok yer adı geçmektedir. Bunlardan biri Demirkapı/Demür Kapu Dervendi/Kapular Dervendi/Kapulu Kara Dervend/Karaderbent/Derbent'dir. Demirkapı'nın adı Dede Korkut Kitabı'nda beş boyda geçmektedir. Dede Korkut'taki Demirkapı, destanın alt coğrafyasında Türklerin anayurdu Orta Asya'da ve Avrasya'dadır. Dede Korkut'un alt coğrafyasının önemli bir tabakası Göktürk-Türgiş dönemiyle ilgili olup Dede Korkut'taki Aladağ, Karadağ, Karaçuk, Kazılık Dağı, Türkistan, Amıt Suyu/Amu Derya, Demirkapı vb. birçok yer adı destanın tarihi coğrafyasını yansıtmaktadır. Türk tarihinde birçok yer Demirkapı/Derbent olarak bilinmektedir. Bu yerler özellikle de Türk devletlerinin diğer devletlerle sınır bölgelerini oluşturuyordu. Bu Demirkapı'lardan ikisi çok ünlüdür ve eski Türk tarihinin bir yansıması olarak, Dede Korkut Destanları'nda adı geçen Demirkapı'lar bunlardır. Birinci Demirkapı, Orta Asya'da Amu Derya yakınlarındaki Demirkapı'dır. İkinci Demirkapı, Hazar Denizi'nin batı kıyısında, Kafkasya'nın kuzeyindeki Demirkapı'dır. Gerek Orta Asya, Avrasya, Doğu Avrupa coğrafyasında gerekse Anadolu-Azerbaycan coğrafyasında Demirkapı adını taşıyan çok sayıda yer vardır. Bu makalede, Dede Korkut'taki Demirkapı; destanın alt coğrafyası ve üst coğrafyasındaki yeri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dede Korkut, Tarih, Coğrafya, Demirkapı, Derbent.

Abstract

Dede Korkut Epics, which are an epic reflection of ancient Turkic life and contain valuable information in many fields such as Turkic history, geography, language, literature, culture, art, music, law, beliefs, attract many researchers today as they did yesterday. Many place names are mentioned in Dede Korkut. One of them is Demirkapi/Demur Kapu Dervendi/Kapular Dervendi/Kapulu Kara Dervend/Karaderbent/Derbent. The name of Demirkapi is mentioned in five epics in the Book of Dede Korkut. Demirkapi in Dede Korkut is located in Central Asia and Eurasia, the homeland of the Turks, in the sub-geography of the epic. An important layer of the sub-geography of Dede Korkut is related to Gokturk-Turgish period and many place names in Dede Korkut, such as Aladag, Karadag, Karacuk, Kazılık Dagi, Turkistan, Amit Suyu/Amu Derya, Demirkapi etc. reflect the historical geography of the epic. Many places in Turkic history are known as Demirkapi/Derbent. These places were especially the border regions of Turkic states with other states. Two of these Demirkapis are very famous and they are the ones mentioned in the Dede Korkut Epics as a reflection of the old Turkic history. The first Demirkapi is Demirkapi near the Amu Derya in Central Asia. The second Demirkapi is Demirkapi in the north of the Caucasus, on the western shore of the Caspian Sea. There are many places bearing the name of Demirkapi both in Central Asia, Eurasia, Eastern Europe and in the Anatolian-Azerbaijan geography. In this article, Demirkapi in Dede Korkut; its place in the lower geography and upper geography of the epic has been examined.

Keywords: Dede Korkut, History, Geography, Demirkapi, Derbent.

Giriş

Fuat Köprülü'nün derslerinde "Bütün Türk edebiyatını terazinin bir gözüne, Dede Korkut'u öbür gözüne koysanız, yine Dede Korkut ağır basar" (Ergin, 2017: 7) diyerek önemini dile getirdiği Dede Korkut Destanları, Türk tarihi, coğrafyası, kültürü, dili, edebiyatı gibi birçok konuda önemli bir yere sahip olup eski Türk yaşamıyla ilgili temel başvuru kaynaklarından biridir.

Dede Korkut Destanları'nın destan, hikâye, efsane, masal, mit vb. farklı türlerde olmak üzere birçok varyantı, nüshası, el yazması vardır. Bunlardan en bilineni, buldukları yerler olan *Dresden* ve *Vatikan* adlarıyla bilinen iki ayrı nüshası olan *Dede Korkut Kitabı*'dır. Dede Korkut Destanları'nın bir varyantı *Türkmen Halk Nüshası* olup *Türkmen/Türkmenistan* varyantı olarak bilinmektedir. Dede Korkut Destanları'nın bir varyantı da 2019 yılında keşfedilen *Türkmen Sahra/Günbed* el yazmasıdır.

Muharrem Ergin'e göre, Dede Korkut Hikâyeleri'nde geçen yer adları iki kısma ayrılabilir; birincisi, hikâyelerdeki olayların geçmiş gösterildiği asıl alan içindeki yerler; ikincisi, olayların geçtiği alan dışında kalan ve çeşitli nedenlerle adları geçen yerler. Hikâyelerin geçmiş gösterildiği alanın ortasında, Oğuzların oturdukları, *Oğuz* veya *Oğuz İlleri* şeklinde adlandırılan, Oğuzların oturdukları bir ülke vardır. Oğuz ülkesi de *İç Oğuz* ve *Taş (Dış) Oğuz* olarak adlandırılmaktadır. *İç Oğuz*'a Üç Ok ve *Taş Oğuz*'a Boz Ok denilmektedir. Dede Korkut Kitabı'na göre, Oğuz illeri günümüzdeki Kuzeydoğu Anadolu'da gibi görülse de ve Oğuz'un sınırından bahsedilse de, bunların nereler olduğu belirtilmemiştir. Her beyin bir yurdu ve bir ordusu olduğu anlaşılıyor ancak bunların da yerleri ve sınırları belirtilmemiştir. Hikâyelerde ayrıca, hareket alanı dışında kalan ve bazı vesilelerle temas edilen yerler de *İstanbul*, *Rum*, *Şam*, *Mekke*, *Medine* ve *Türkistan* ile *Türkistan*'daki bazı dağlardır. Bezirganlar, Beyrek'e hediyeler almak için *İstanbul*'a gelir; Deli Dumrul şöhretinin *Rum*'a, *Şam*'a gitmesini ister; Kazan oğlu Uruz ağaca seslenirken onun *Mekke* ile *Medine*'nin kapısı olduğunu söyler; Bayındır Han ile Kazan Han'ın tavsiflerinde "*Türkistan'ın direği*" olduğu vurgulanır; *Türkistan*'ın bazı dağları da bazı vasıflandırma ve seslenmelerde geçer (Ergin, 1989: 51-53).

Şakir İbrayev'e göre, Dede Korkut Hikâyeleri'ndeki destanlara uyumlu gelen *Alpamış*, *Kobılandı* gibi Kazak Türk destanları, Oğuz boylarının yurt tuttuğu yerler olan *Sır* boyundan, yani *Sır-Derya* boylarından, *Aral Gölü* civarından, *Batı Kazakistan* bölgesinden yazılıp alınmıştır (İbrayev, 2000: 41).

Üçler Bulduk'a göre, Dede Korkut'ta *Oğuz* veya *Oğuz Eli* olarak açıklanan siyasi oluşuma sahip ülkenin iki coğrafi alanı vardır; Dede Korkut'ta adı geçen coğrafi bölgelerin bir kısmı, eserin yazıya geçirildiği bölgelerde mevcut iken, bir kısmının bu bölgelerde bulunmadığı görülür. Veya bazı yer adlarının değişik mekanlarda ortak olarak kullanıldığı görülebilir. Bu ikilik, destanların teşekkül ve yazılış tarihleri arasındaki uzun zaman ve mesafe farkından ileri gelmektedir. Destanın ilk coğrafyası genel anlamda Orta Asya'dır. Buna göre destanlar 10.-11. yüzyıllar arasında *Sir Derya*'dan *Mangışlak*'a kadar uzanan bölgelere ait tarihi izler taşımaktadır; destanın ikinci coğrafyası ise *Doğu Anadolu*'nun kuzeyi, *Azerbaycan*, daha geniş bir ifadeyle *Kafkaslar* sahasıdır. Köken olarak Orta Asya ile ilgili olan fakat farklı Türk coğrafyasında aynı adla hatıraları anılan yer adları bu konularda ipuçları verebilmektedir (Bulduk, 1996: 249).

Melek Erdem'e göre, Dede Korkut Destanları'nın Türkmenistan varyantında boyların geneline bakıldığında Oğuzların yaşadıkları sahanın çok geniş bir bölgeyi içine aldığı görülmekte olup, bu saha, *Sirderya* boylarından batıya doğru uzanmakta, *Maveraünnehir*'i de içine alarak *Hazar* denizine kadar gelmektedir. Kuzeyde, *Hazar* denizinin kuzeybatısında *Hazar*'a dökülen *Yayık* (Ural) nehrinin kaynağındaki *Ural* dağlarına kadar uzanmaktadır. Güneyde de *Amuderya*'nın aşağı boylarından güneybatıya ve *Murgap* ve *Tecen* nehirlerini geçerek, *Hazar*'ın güneyine dökülen *Etrek* nehrine kadar geniş bir saha çizilmektedir (Erdem, 1998: 178).

Metin Ekici'ye göre, Türkistan/Türkmen Sahra/Günbed el yazmasında, soylamalarda bölge, kent ve illerden bahsedilip adeta Dede Korkut coğrafyası çizilmekte, *Kazakistan*'ın *Mangışlak* bölgesinden, *Kafkasya*, *Rumeli* ve *Mısır*'a kadar uzanan coğrafya tanıtılmakta ve bazı kentler kültürel hafızadaki unsurlarıyla açıklanmaktadır ki, bu durum da Oğuz boylarının tarih boyunca doğudan batıya yaşadıkları coğrafyanın genişliğini göstermektedir (Ekici, 2019: 23).

Kazakistan'da, *Korkut* hakkındaki efsanelerde, Korkut'un memleketi olarak "*Sirderya'nın kıyıları*" geçmektedir (Seydimbek, 2000: 65, 71, 77).

Dede Korkut Destanları'nda adı geçen yerler üçe ayrılabilir; birincisi, destanların Orta Asya'da ortaya çıktığı döneme ait yerler olup, bunlar destanlarda kimi zaman aynen korunmuştur, kimi zaman ise üst coğrafyanın da etkisiyle, kısmen değişerek kullanılmaya devam etmiş yerlerdir. *Aladağlar, Karadağlar, Karaçuk, Kazılık Dağı, Gökçe Deniz, Türkistan, Demirkapı* vb. buna örnektir; ikincisi, Orta Asya'da eski yurttaki yer adlarının sonradan göç edilerek gelinen yeni yurttaki kısmen değişikliğe uğramış yer adlarıdır. *Amit Suyu, Bayburd, Gürcistan* gibi yer adları buna örnektir; üçüncüsü, destanlara sonradan dahil olan yer adlarıdır ki, bunlar destanların içerisinde sadece birkaç yerde, çoğunlukla da tek bir kez geçen yer adlarıdır. *Umman Denizi, Diyarbekir, Mardin, Berde, Gence, Mekke, Medine* vb. buna örnektir.

Dede Korkut'ta birçok yer adı geçmektedir. Bu yerlerden biri *Demirkapı*'dır. Bu çalışmamızda Dede Korkut'taki *Demirkapı*'yı; destanın alt coğrafyası ve üst coğrafyasındaki yerini inceleyeceğiz.

1. Dede Korkut'taki Demirkapı

Türkler, hayvan yetiştirici olmakla birlikte, aynı zamanda *nefis bozkır sanatı eserleri ortaya koyacak kadar usta maden işleyicileri* idiler. Bu sanattaki ustalık kendilerine büyülü bir güç de vermekteydi. Bir Yakut-Saha atasözüne göre, demirci ile Şaman (Kam) aynı yuvadan çıkmadır. Türkler, Ergenekon adı verilen ve yüzyıllar boyunca dilden dile aktarılan bir mite, destana göre, mahsur kaldıkları dağlardan bir demir madenini eriterek kurtulmuşlardı (Roux, 2013: 93).

Demir, Bozkır Türk çevresinde doğrudan doğruya Bozkır tipi devlet ve cemiyetin kuruluş ve gelişmesinde etkili gerçek bir vasıtaydı (Kafesoğlu, 2012: 207). Göçebe Türklerin, *yerleşikler* üzerinde kolayca siyasi hakimiyet kurmalarını da demir madeni

sağlıyordu. Fetih hareketlerinde asıl rol oynayan maden, *demir* idi. Bu imkan da, Altaylar'da, Yenisey Nehri'nin kaynak bölgelerinde mevcut olmuştur. Altaylılar, çok eskiden beri mahir demirciler olarak tanınmışlardır. İnsanlık tarihinde bir çağın açılmasına başlangıç teşkil edebilecek miktarda demir madeni, eski Türk yurdundan farkedilmiş ve işlenmeğe geçilmişti. Bu bölgede demir işçiliğinin M.Ö. 2 bin başlarında olduğu düşünülmektedir. Bundan sonra dünyaya yayılmaya başlayan Demir Çağı'nın yönü ve tarihleri şöyledir: Çin'de ve Hindistan'da M.Ö. 2. bin ortaları, Mısır'da M.Ö. 1200, Doğu Akdeniz'de M.Ö. 1100, Orta Avrupa'da M.Ö. 800 yılları. M.Ö. Çin kaynaklarında Hun diline ait en eski Türkçe kelimelerden biri *demir (tieh-fa)*, biri de *kılıç (king-lu)*'tır (Kafesoğlu, 2012: 215-217).

Çinliler, Hunlar zamanında Kırgız Türklerine *Tszsiyangunlar* derdi ki bu ad *Demir Halk* anlamına gelmekteydi. Kırgızlar, ayrıca göktaşı (meteorit) demirine de ilgi gösterirlerdi. Bu maddeden de çok sağlam silahlar yaparlardı. Çinli tarihçilere göre Kırgızlar, bu silahların hazırlandığı maddenin nasıl işlendiğini de bir sır gibi saklardı (Osmonov, 2013: 147).

568 yılında, Bizans İmparatoru II. Justinus'un Kilikyalı Zemarkhos başkanlığında Gök-Türklere gönderdiği elçilik heyeti Gök-Türk topraklarındaki Sogdların (Maveraünnehir) memleketine vardığında ilk mola yerinde atlarından indikleri vakit yanlarına Kök-Türkler gelmiş ve satış için onlara demir sunmuşlardı. Çünkü demir madenciliği Gök-Türkler'in eskiden beri uğraştığı bir işti. Çin kaynaklarına göre de Gök-Türklerin topraklarında demir madeni çıkartılmaktaydı (Ligeti, 1986: 63-64).

Güney Sibiryaya ve Altay Dağları bölgesi, demir açısından zengin bir bölgedir. Çin kaynaklarında bu bölge için şöyle demiştir: *"Yağmur yağdığı zaman ırmak yataklarındaki toprak aşınır ve demir madeni kendiliğinden açığa çıkar."* Günümüzde Sibiryaya'da elde edilen demir %92 oranla dünyanın en kaliteli demiridir (Taşağıl, 2017: 61).

Tuncer Baykara'ya göre, Ön Asya kökenli dini rivayetlerde Zülkarneyn'in çok hareketli bir kavim olan Yecuc-Mecuc'ları bir demir sed ardında terk edip bırakması hikâyesi vardır. Burada Yecuc-Mecuc'lar, ötesine itildikleri demir sedden dışarı çıkamazlar. *Ergenekon Destanı*'nda ise demir dağın eritilerek dışarı çıkılması anlatılmaktadır. Demir dağlar eritilerek adeta bir demir-kapı oluşturulmuş ve *Demir-Kapı* adı Türkler arasında çok yaygın olmuştur. Demir-Kapı yer adlarında efsane ile tarihi gerçekler iç içe girmiş gibidir (Baykara, 2002: 279-308).

Saadettin Gömeç'e göre, Türk kültüründe birçok *Temir Kapı* (*Demir Kapı*)'nın olduğu bilinmektedir. *Demir Kapı* bölgeleri, geçilmesi ve ulaşılması güç noktalardır. Bu yüzden de buraları elde etmek Türkler için milli birer ülkü gibiydi. Ancak ele geçirilen her *Demir Kapı*'dan sonra, başka bir *Demir Kapı*'nın ortaya çıktığı da bir gerçektir. Çeşitli çağlarda *Demir Kapı*'nın adının da değiştiği görülmektedir. Bazan o *Kızıl Elma* oluyor. *Demir Kapı* ve *Kızıl Elma*'nın hem maddi hem de manevi bir işlevi vardır (Gömeç, 2009: 214).

Mustafa Öner'e göre, Türklerin bazı yerleri *Demirkapı* olarak adlandırmalarında demire metaforik anlam verilmesi yanında, Ergenekon efsanesinden kaynaklanan ilkel mitolojik ananınin de katkısı olabilir (Baski, 2007: 81).

Imre Baski'ye göre, *geçit*, *boğaz*, *yar* v.b. anlamlı *Demirkapı* kavramı, coğrafya toponimi, veya ona uygun toponimler, birçok dilde mevcuttur: *Farsça*: *dar-i ahanin* – *derbend-i ahanin*; *Arapça*: *bab al-ahanic*; *Rusça*: *zeleznye vorota*; *Bulgarca*: *zelezni vrata*; *Rumence*: *portile de fier*; *İtalyanca*: *portone di ferro*; *Sırp-Hırvatça*: *demir-kapija* – *gvozdena kapija*; *Macarca*: *vaskapu*; *Fince*: *rautaportti*; *Almanca*: *eisernes Tor*; *İngilizce*: *iron gate* – *irongate* v.s. (Baski, 2007: 74).

Topkapı Sarayı'ndaki *Oğuzname*'de, Etil Alp için "Demir Kapı *derbendin depüp, yıkan!*" (Ögel, 1994: 123) denilmiştir.

Bahrü'l-Ensab'a göre, Selman Farsi, Oğuzlar arasında Müslümanlığı yaymak için *Demürkapu'ya* gelmiş, Dede Korkud'u içlerinde şeyh dikmişti (Gökyay, 1973: CXIX).

Bayburtlu Osman'ın 3. Murad (1574-1595) devrinde yazdığı *Tevarih-i Cedid-i Mir'at-i Cihan* adlı eserinde Bayundur Han'ın başında bulunduğu Oğuzların, *Horasan'dan Ani'ya Kars'a* geldikleri, *Gürcistan* keferesiyle savaşıp *Tiflis'i*, ardından *Demürkapu'yu* aldıklarından bahsedilmiştir. Muharrem Ergin'e göre, Bayburtlu Osman'ın bu bilgileri *Bahrü'l-ensab* adlı bir kitaptan aldığı ve eski bir Dede Korkut Oğuznamesine dayandığı anlaşılmaktadır (Ergin, 1989: 39-41).

Demirkapı, Dede Korkut Kitabı'nda *Demür-Kapu Dervendi, Kapular Dervendi, Kapulu Kara Dervend* olarak geçmektedir (Gökyay, 1973: 334-336). Türkmenistan varyantında ise *Karaderbent* olarak geçmektedir (Erdem, 1998: 810). Dede Korkut Kitabı'nda (Gökyay, 1973: 334-336) adı 5 boyda geçer: *Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy, Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu, Kazan Bey Oğlu Uruz Bey'in Tutsak Olduğu Boy, Kazılık Koca Oğlu Yigenek Boyu, Begil Oğlu Emren'in Boyu*. Türkmenistan varyantında adı bir boyda, *Bamsım Birek'de* geçer (Erdem, 1998: 810).

Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy'da, Oğuzların düşmanla yaptığı savaşta ortaya çıkan Deli Dunder'ın özellikleri belirtilirken "*Demürkapu dervendindeki demür kapuyu depüp alan*" (Gökyay, 1973: 27) denilmiştir.

Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy'da, Salur Kazan'ın Derbent'te koyunlarının olduğu belirtilmiştir: "*Kafir aydur: Kazanun Kapular Dervendi ağzında on bin koyunu vardur*" (Gökyay, 1973: 17). Bu koyunların başında Karacuk Çoban bulunuyordu.

Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda, tutsak düşen Beyrek'in gömleğini hile ile kana bulayarak adaklısı Banı Çiçek'le evlenmek isteyen Yalancı oğlu Yaltacuk, Bayındır Han'a Beyrek'in

"Pasinün Kara Dervendinde" (Gökyay, 1973: 42) öldürüldüğünü söylemiştir.

Kazan Bey Oğlu Uruz Bey'in Tutsak Olduğu Boy'da, Oğuzların düşmanla yaptığı savaşta ortaya çıkan Deli Dundar'ın özellikleri belirtilirken "Demür Kapu Dervendindeki demür kapuyu kapup alan" (Gökyay, 1973: 73) denilmiştir.

Kazılık Koca Oğlu Yigenek Boyu'nda, Düzmürd Kalesi'nde tutsak olan babası Kazılık Koca'yı kurtarmak için yola çıkan Yigenek'in yanında yer alan Oğuz beylerinden biri de Deli Dundar idi ki, onun için "Evvel Demür Kapu Dervendinde beg olan" (Gökyay, 1973: 99) denilmiştir.

Begil Oğlu Emren'in Boyu'nda, ayağı kırılmış Begil, oğluna olanları anlatırken, "Demür Kapu Dervendinden haber varmış" (Gökyay, 1973: 119) demiştir.

Dede Korkut Kitabı'ndaki boylarda Demür-Kapu Dervendi'nin adı şu şekillerde geçmektedir: *Kapular Dervendi* (Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy) (Gökyay, 1973: 17), *Demürkapu Dervendi* (Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy) (Gökyay, 1973: 27), *Pasinün Kara Dervend* (Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu) (Gökyay, 1973: 32), *Kapulu Kara Dervend* (Kazan Bey Oğlu Uruz Bey'in Tutsak Olduğu Boy) (Gökyay, 1973: 68), *Demür Kapu Dervendi* (Kazan Bey Oğlu Uruz Bey'in Tutsak Olduğu Boy) (Gökyay, 1973: 73), *Demür Kapu Dervendi* (Kazılık Koca Oğlu Yigenek Boyu) (Gökyay, 1973: 99), *Demür Kapu Dervendi* (Begil Oğlu Emren'in Boyu) (Gökyay, 1973: 119).

Veysel Şahin'e göre, Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy'da, dar-kapalı mekanlardan biri *Kapulu Dervendi*'dir. Salur Kazan'ın koyunlarının olduğu ve Karaçuk Çoban'ın yaşadığı yer olan *Kapulu Dervendi* hikâyede yutucu-dar mekandır (Şahin, 2017: 14-15). Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda, anlatı kişilerinin kendilerini huzursuz, mutsuz ve hayattan kopuk olarak hissettikleri kapalı-dar mekanlardan biri *Kara Dervend*'dir. *Kara Dervend* iki yerde geçmektedir. *Kara Dervend*'i kapalı dar bir mekan haline

dönüştüren, Bay Böri'nin uzak kentlere gönderdiği bezirganların mallarının kafirler tarafından burada yağmalanması ve Bamsı Beyrek'in gömleğini kana bulayıp getiren Yalancı oğlu Yaltacuk'un, Beyrek'in *Kara Dervend*'de öldüğünü söylemesidir. Hikâyede *Kara Dervend*'in adının geçtiği ilk yerde, kafirlerin baskınına uğrayan bezirganlar, ak çadırını diken Bamsı Beyrek'ten yardım istemişlerdir. Bamsı Beyrek'e başından geçen olayları anlatan bezirganlar için bu mekan dar-yutucu bir mekandır. Uzun zamandır gurbette dolaşarak Bamsı Beyrek için topladıkları hediyeleri getirmekle görevlendirilen bezirganlar, burada kafirlerin saldırısına uğramış, malları yağmalanmıştır. Boyut olarak geniş olan mekan ve bu mekandaki kişiler kafir saldırıları sonucu kendilerini ruhen hapsedilmiş ve mutsuz hissetmişlerdir. Hikâyede *Kara Dervend*'in adının geçtiği ikinci yerde ise Yalancı oğlu Yaltacuk, Beyrek'in *Kara Dervend*'de kanlı gömleğini bulduğunu söylemiştir. Bu durum üzerine mekanda yaşanan kötü olaylar mekanın insan zihninde bulunduğu anlamı da değiştirir ki, *Kara Dervend*, işlevselliğini yitirip dar bir mekana dönüşmüştür. Bu mekan bir kenti diğerine bağlayan bir geçit görevi görmektedir. Fakat gelen kara haberle bu mekan kişilerin zihninde dar-yutucu bir mekana dönüşmüştür. Mekanın adında geçen *kara* sözcüğü kötülüğü, ölümü, yok olmayı simgelemektedir. Bu mekan tarafından Beyrek'in kuşatılması, onun aşılması ve ulaşılmaz olmasındandır (Şahin, 2017: 16-17).

Veysel Şahin'e göre, Dede Korkut'ta çevresel mekanlardan biri *Kapulu Dervendi*'dir. Anlatı kişilerinin üzerinden duraksamadan geçtiği ve onların anılarında fazla bir yer kaplamayan çevresel mekanlar, sadece fiziki olarak anımsanmaktadır (Şahin, 2017: 42).

Aysuda Şahin'e göre, algısal mekanlar algısal olarak anlam derinliğine sahip olan yerlerdir. Kazan Bey Oğlu Uruz Bey'in Tutsak Olduğu Boy'da, algısal mekanlardan biri *Kanlı Kara Derbent*'tir. Kazan Bey Oğlu Uruz Bey'in Tutsak Olduğu Boy'da, kapalı-dar ve yutucu mekanlardan biri *Kanlı Kara Derbent*'tir. Kazan Bey Oğlu Uruz Bey'in Tutsak Olduğu Boy'da, *Kanlı Kara Dervend*, dar ve yutucu mekanın hikâyedeki en belirgin halidir. Uruz'un kafir

tarafından kaçırılması ve bu kaçırılma sırasında Cıgızlar, Ağlağan ve Gökçe Dağ'larından *Kanlı Kara Derbent'e* yapılan yolculuk mekanı kapalı-dar ve yutucu hale getirmiştir. Uruz'un tutsak edilmesi Kazan Bey için *Kanlı Kara Derbent'in* ölüm, korku ve güvensizliğin mekanı olarak zihninde şekillenmesine neden olmuştur. Düşmanların yaşadığı mekan olması dolayısıyla Kanlı Kara Derbent, sınırlayıcı ve baskıcı mekanın simgesi haline dönüşmüştür (Şahin, A., 2017: 129-131).

Aysuda Şahin'e göre, Kazılık Koca Oğlu Yigenek Boyu'nda, çevresel mekanlardan biri *Demirkapı Dervendi'dir*. Bu mekanlar isim olarak hikâyede yer alır ve kişiler bu mekanları bir geçiş mekanı olarak kullanılırlar. Çevresel mekanlar, kahramanların içselleştirdiği ya da kaçtığı mekanlar olarak değil, fiziki mekanlar olarak hikâyede yer alırlar (Şahin, A., 2017: 193). Aysuda Şahin'e göre, Begil Oğlu Emren'in Boyu'nda, çevresel mekanlardan biri *Demir Kapu Dervendi'dir* (Şahin, A., 2017: 233).

1.1. Alt Coğrafya

Dede Korkut'taki *Demirkapı*, destanın alt coğrafyasında Türklerin anayurdu Orta Asya'da ve Avrasya'dadır:

Ahmet Bican Ercilasun, Salur Kazan'ın tarihi kişiliğini Türgiş hükümdarı Su-lu Kağan (716-738) olarak tespit etmişti (Ercilasun, 2000: 158; Ercilasun, 2002: 33; Ercilasun, 2004: 126). Biz de Ahmet Bican Ercilasun'un bu tespitlerine katılmış ve bazı eklemelerde bulunmuştuk (Eyüboğlu, 2019: 426-445; Eyüboğlu, 2022: 105-108; Eyüboğlu, 2022b: 289-290). Dede Korkut'ta önemli bir yere sahip olan, destanın başkahramanı Salur Kazan/Kazan tipinde en eskisi tarihin derinliklerine uzanan birçok tarihi-destani-efsanevi-mitolojik tabaka bulunmaktadır. Dede Korkut'taki Salur Kazan/Kazan tipinin önemli bir tarihi tabakasının Kara Türgiş Devleti'nin kurucu hükümdarı Su-lu Kağan (716-738) ile ilgili olduğunu tespit etmiştik (Eyüboğlu, 2019: 426-445; Eyüboğlu, 2022: 105-108; Eyüboğlu, 2022b: 289-290). Dede Korkut'ta önemli bir yere sahip olan, destandaki en üst yönetici olan Bayındır Han

tipinde birçok tarihi-destani-efsanevi-mitolojik tabaka bulunmaktadır. Dede Korkut'taki Bayındır Han tipinin önemli bir tarihi tabakasının 2. (Doğu) Gök-Türk Devleti hükümdarı Bilge Kağan (716-734) ile ilgili olduğunu tespit etmiştik (Eyüboğlu, 2019: 268-275; Eyüboğlu, 2022: 106-107; Eyüboğlu, 2022b: 289-300).

Dede Korkut'un önemli bir tarihi tabakasının Göktürk-Türgiş dönemiyle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Dede Korkut'un alt coğrafyasının önemli bir tabakası Göktürk-Türgiş dönemiyle ilgilidir. Özellikle Dede Korkut'taki *Aladağ*, *Karadağ*, *Karaçuk*, *Kazılık Dağı*, *Türkistan*, *Amıt Suyu/Amu Derya*, *Sir Suyu/Sir Derya*, *Demirkapı* vb. birçok yer adı destanın tarihi coğrafyasını yansıtmaktadır.

Türk tarihinde birçok yer *Demirkapı/Derbent* olarak bilinmektedir. Bu yerler özellikle de Türk devletlerinin diğer devletlerle sınır bölgelerini oluşturuyordu. Bu *Demirkapı*'lardan ikisi çok ünlüdür ve Dede Korkut Destanları'nda adı geçen *Demirkapı*'lar bunlardır; ilki, günümüzde Özbekistan'ın en güneyinde, Afganistan ve Tacikistan sınırlarının kesişim yerinde, *Amu Derya*'nın kıyısına yakın bir yerde yer alan *Demirkapı*'dır. Burası tarih boyunca Turan-İran sınırı olup aynı zamanda Göktürklerin-Türgişlerin İrani kavimlerle sınırını oluşturuyordu; ikincisi, *Hazar Denizi*'nin batısında, Rusya'nın güneyinde, Azerbaycan'ın kuzeyinde yer alan *Demirkapı*'dır. Burası Göktürklerin batı sınırlarını oluşturduğu gibi aynı zamanda Hazarların da diğer kavimlerle sınırını oluşturuyordu.

Demirkapı/Derbent'in yerinin bakış açısına göre değiştiği, özellikle eski mitolojilerde iki *Demirkapı*'nın/*Derbent*'in önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Arap tarihinde ve mitolojisinde *Hazar Denizi*'nin batı kıyısında, *Kafkas Dağları*'nın ötesindeki *Demirkapı/Derbent* ön plana çıkarken, *Fars/İran* tarihinde ve mitolojisinde ise, Orta Asya'da, *Amu Derya* yakınlarındaki, *Eski Türk Yazıtları*'nda da adı geçen *Demirkapı* ön plana çıkmaktadır. Tarihi süreç içerisinde, *Hazar Denizi*'nin batısındaki *Demirkapı/Derbent*;

Kimmer, İskit/Saka, Hun, Göktürk, Hazar gibi Türk kavimlerinin Doğu Roma/Bizans, Kafkas kavimleri ve Araplarla yaptıkları mücadelelerde; Orta Asya'daki *Demirkapı/Derbent* ise, İskit/Saka, Hun, Kanglı, Usun, Göktürk, Türgiş gibi Türk kavimlerinin Farsi/İrani kavimlerle yaptıkları mücadelelerde önemli bir yere sahip olmuştur. Dede Korkut'ta da eski Türk tarihinin bir yansıması olarak, *Demirkapı-Derbent* birçok farklı adla geçmekte olup, bu iki *Demirkapı'nın* hatıraları yer almaktadır.

Birinci *Demirkapı*, Orta Asya'da *Amu Derya* yakınlarındaki *Demirkapı'dır*:

Melek Erdem'e göre, Dede Korkut'un Türkmenistan varyantında, Bamsım Birek Boyu'nda, tüccarlar *Rum* ilinden mekanlarına dönerlerken üç menzil kala *Karaderbent* (Dede Korkut Kitabı'nda *Kara Dervend*) denilen yerde konaklamış ve burada saldırıya uğramıştır. Günümüzde Türkmenistan'ın başkenti Aşgabat yakınlarında *Gevers* rayonunda (*Enev'de*) bir dağ geçidi, *Beherden* rayonunda (*Arçman'da*) ağzı kapalı bir dere *Derbent* adını taşımaktadır. *Derbent, geçmesi zor yer* anlamında kullanılmaktadır. Ata Rahmanov, Türkmen varyatını kendisinden derlediği Gurbangılıç Çakanoğlu'ndan, *Karaderbent* kentinin *Karrıkala'da* olduğu rivayetini aktarmıştır (Erdem, 1998; 173).

Türkmen varyantında Salur Kazan hakkında çok sayıda rivayet vardır. Bunlardan biri olan *Salur Gazan Baba'da* (Erdem, 1998: 528-529), Salır Gazan Baba, İran ile düşmanmış. Bir gün kırk atlısıyla ava gitmiş, bunun üzerine İran padişahı sekiz bin asker ile Salır Gazan Baba'nın yurduna saldırıp yaşlı anasını kaçırmış. Salır Gazan Baba'nın bir çoban kardeşi varmış, malını dağda taşda saklıyormuş ki, İran padişahının sekiz bin askeriyle çarpışmış, sapanla dağın taşlarını düşmana atmış, taşın tükenmesiyle de sapanla koyunları atmış. Salır Gazan Baba'ya bu olanlar ayan olmuş, önce kendisi gidip görmüş, daha sonra da kırk yiğidi ile İran'ın üstüne gidip düşmanı yenmiş, malını mülkünü kurtarmış. Bu rivayet Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy'un günümüzde yaşayan bir varyantıdır. Burada

düşman taraf İran olarak mahallileşmiştir. Dede Korkut Kitabı'ndaki *Demirkapı/Derbent* de zaten tarihi Turan-İran sınırındadır. Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy'daki Karacuk Çoban, bu rivayette Salır Gazan Baba'nın çoban kardeşi olarak geçmektedir (Eyüboğlu, 2021: 169).

Ali Öztürk'e göre, Dede Korkut Destanları'ndaki olayların arkasında, belki de tarihi coğrafyayı gösteren yerler, Orta Asya ve Türkistan sınırları içindeki yerlerdir. Buralar destanların ve destanlara kaynak olan tarihin beşiğidir. Dede Korkut'ta bu yerler; *Karlık Dağ, Karacuk Dağ, Kara Dağ (Kara dağlar), Ala Dağ, Kazılık Dağ, Gökçe Deniz (Hazar Denizi), Türkistan (Ulu Türkistan), Demir Kapı, Gün doğusu Genk Yer (Horasan ili-Topkapı Sarayı Oğuznamesi)*'dir (Öztürk, 2012: 287).

Vasiliy Vladimiroviç (Wilhelm) Barthold'a göre, *Demirkapı, Soğd ve Toharistan*'ı, daha doğrusu *Zereşan* ve *Kaskaderya* havzasındaki medeni yerleri *Amuderya*'nın yukarı kısmındaki yerlerden ayırırdı. Burası *Buzgala derbendi* olarak da bilinmektedir (Barthold, 2004: 39-40).

Vasiliy Vladimiroviç (Wilhelm) Barthold'a göre, *Demirkapı*, Farsça *Der-i Ahenin* olarak bilinirdi ki, bugünkü *Buzgala* geçididir. Geçitten *Tirmiz*'e üç günde varılırdı. Aradaki menziller *Razik* ribatı ile *Haşimgird* idi. Mukaddesi'de ise aradaki bu iki menzil aldı bulunmayıp, bunların yerine *Karna* köyü geçmektedir. *Demirkapı*'dan *Saganiyan* (Danav)'a bir yol daha vardı ki, bugünkü *Baysun*'dan geçirdi. *Kiş*'ten *Saganiyan*'a Seng-gerdek vadisinden geçen bir yol bulunuyordu ve bu yol altı gün sürüyordu (Barthold, 1990: 149). Vasiliy Vladimiroviç (Wilhelm) Barthold'a göre, 689 yılında Doğu Türklerinden (2. Göktürk) bir tümen, Batı Türklerinin kuvvetlerini yendikten sonra Soğd bölgesini ele geçirmiş ve *Demirkapı*'ya, yani bugünkü *Buzgala* geçidine kadar ilerlemişlerdi. Bu istila 701 yılında tekrarlanmıştı (Barthold, 1990: 202).

Edouard Chavannes'e göre, *Demirkapı* Geçidi, 1137'de bir taş üzerine kazınan ve Si-an-fu epigrafiya müzesinde muhafaza edilen iki Çin haritasında gösterilmiştir (Chavannes, 2013: 30).

İbrahim Kafesoğlu'na göre, *Eski Türk Yazıtları*'nda adı sıkça geçen *Demir Kapı* (*Temir Kapıg*), Belh-Semerkant yolu üzerinde, 3 kilometre uzunluğunda, 15-20 metre genişliktedir (Kafesoğlu, 2012: 100). İbrahim Kafesoğlu'na göre, *Eski Türk Yazıtları*'nda da geçen *Temir Kapıg* (*Demir Kapı*) Milattan Önceki yüzyıllardan beri İran-Turan (Türk) ülkelerinin arasında doğal bir sınır kabul edilmektedir (Kafesoğlu, 2012: 115).

Bahaeddin Ögel'e göre, Topkapı Sarayı'ndaki *Oğuzname*'de, Etil Alp için "*Demir Kapı derbendin depüp, yıkan!*" demektedir ki, buradaki *Demir-kapı derbendi*, *Türkistan*'a ait bir yermiş gibi görünmektedir (Ögel, 1994: 123).

Tuncer Baykara'ya göre, tarihi kaynaklarda geçen en eski Demirkapı, *Gök-Türk Yazıtları*'nda geçen, Semerkant dolaylarında bahsedilen olmalıdır. Sonraki zamanlarda Demirkapılar Avrupa içlerinde (Tuna-Demirkapısı), Asya'nın batısında (Hazar Denizi'nin batısındaki Derbent Demirkapısı) ve daha birçok yerde vardır. Günümüzde Anadolu'da da Demirkapılar (Kamışlı-Musul arasında demiryolu istasyonu, Balıkesir-Bursa yolunda bir köy) çok sayıdadır (Baykara, 2002: 279-308).

Hüseyin Salman'a göre, *Eski Türk Yazıtları*'nda geçen *Demir Kapı*, Belh'den Semerkand'a giden yol üzerinde Keş kentinin 90 km. kadar güneyinde, 12-20 m. genişliğinde ve 3 km. uzunluğunda bir geçittir (Salman, 1998: 36).

Eşref Buharalı'ya göre, Türk coğrafyasında *Demir Kapı* adında birkaç yer adı vardır. Bunların en önemlilerinden biri Orhun Yazıtları'nda geçen *Demir Kapı*'dır. Yazıtlarda bu isim *Temir Kapıg* olarak geçmektedir. *Türkistan*'ın güneydoğu sınırında yer alan *Demir Kapı*, Baysun-Dağ silsilesindeki geçit olup, Keş kentinin 90 km. güneyinde, 12-20 m. genişliğinde, 3 km. uzunluğundadır. Burası Belh-Semerkant, Belh-Buhara yolu üzerinde bulunuyordu. *Demir*

Kapı Milattan önceki yüzyıllardan itibaren Turan (Türk)-İran memleketleri arasında doğal bir sınır olarak kabul ediliyordu. İslam kaynaklarında Demir Kapı, *Bab Al Hadid*, *Dar-ı Ahenin*, *Derbend-i Ahenin* olarak geçmektedir. Demir Kapı'nın diğer bir adının *Tirmiz Kapısı* olduğunu, Demir Kapı'dan ilk kez geçen Avrupalı olan, İspanya kralı III. Henri'nin 1404 yılında Timur'a gönderdiği Klaviyo adlı elçiden öğrenmekteyiz. Timur ve Babur döneminde meydana gelen savaşlarda bu yer adından sık sık bahsedilmiştir. Nizamüddin Şami (1401-1402), Ali Yezdi (ö: 1454), Babür ve İbn Tanrı Birdi (ö: 1470)'nin eserlerinde Demir Kapı adı *Kahluga* (*kagulga*, *kahluga*, *kaluğa*) olarak geçmektedir. *Babürname*'de Keş ile Hisar arasında bir geçit noktası olarak belirtilen bu yerde önceden bir kale olduğundan da söz edilmiştir (Buharalı, 2011: 28).

İmre Baski'ye göre, Eski Türk Yazıtları'nda *Temir Kapı* (*Demirkapı*) toponimi sık sık geçmektedir. *Tonyukuk Yazıtı*'na göre, 725-726 yılında, Kök-Türkler, *İnci Irmağı*'nı geçerek düşmanlarını *Demirkapı*'nın ötesine kovup devletin sınırlarını *Demirkapı-Geçidi*'ne kadar genişletmişlerdi. Gök-Türk Devleti'nde *Demirkapı-Geçidi*, daima imparatorluğun batı sınırı sayılıyordu. Genel kabul edilen görüşe göre *Demirkapı*, *Belh* kentini *Semerkant*'a bağlayan yol üzerinde kayalık bir geçit (veya dağ boğazı) idi. Thomsen'e göre, 12-20 metre genişliğinde, 3 km uzunluğunda olan bu dar dağ geçidi dünya harikalarından biridir. Sonradan birçok yer burayı örnek alarak *Demirkapı* olarak adlandırılmıştır (Baski, 2007: 73-74).

İmre Baski'ye göre, en ünlü *Demirkapı*, *Gök-Türk Yazıtları*'nda adı geçen, *Maveraünnehir*'deki *Baysun-tau* dağında bugünkü *Derbent* adlı köyün yakınında, eski *Semerkant-Tirmiz* (*Termez*) yolu boyunca bulunmaktadır. Sonradan bu geçit *Maveraünnehir*'i *Belh* civarındaki yerlere bağlamıştır. Adı İslam kaynaklarında da sık sık geçmektedir. Orta Çağ'ın Arap ve Fars yazarları bu yöreden çoğu kez *Dar-i ahanin*, *Demirkapı* ya da *Koluga* adıyla bahsetmişlerdir (Baski, 2007: 74-75).

Erhan Aydın'a göre *Tonyukuk Yazıtı*'nda geçen ve *Demir Kapı* olarak bilinen bölge, Semerkant'tan Termez yoluyla Belh'e giden yolun yaklaşık olarak yarısında bulunan Baysun silsilesindeki *Buzgala Geçidi*'dir. Kaynaklara göre *Demir Kapı*, *Soğdiyana* ve *Tokharistan* arasındaki sınır noktalarından biriydi (Aydın, 2016: 68).

Aşağı *Toharistan* bölgesinde, *Çağaniyan*, *Belh*, *Cüzcan*, *Badgis*, *Herat* gibi yerlerde Akhun (Eftalit) yöneticileri hüküm sürüyordu. *Garcistan*'ın dağ eteğini kapsayan *Demir Kapı* da bu bölgede yer almaktadır (Gibb, 2005: 23'ten aktaran Dadan, 2006: 31-32). *Garcistan* ile *Demirkapı*'nın yan yana bulunması tesadüf değildir; bu iki yerin yakın konumu Dede Korkut Destanları'na da yansımıştır. Dede Korkut'ta adları sıkça geçen ve Oğuzların Anadolu-Azerbaycan coğrafyasına geldikten sonra mahallileşerek yeni coğrafyaya uyarlanmış yer adları olan *Gürcistan* ve *Demirkapı*'nın aslı, bu *Garcistan* ve *Demirkapı*'dır. Gök-Türkler'in kuruluş yıllarında Akhunların hakimiyetinde bulunan bu bölge, sonradan İstemi Kağan zamanında, Gök-Türk ve Sasani (İran) işbirliği sonucu Akhunların yıkılması ile, Amu Derya (Ceyhun) sınır oluşturacak şekilde, Gök-Türkler ve Sasaniler arasında paylaştırılmıştır. Dede Korkut'ta adı geçen *Amıt Suyu* (Amu Derya), *Gürcistan* (*Garcistan*) ve *Demirkapı*, Göktürklerin-Türgişlerin güneybatı sınırını oluşturuyordu. Karacuşun Kaplanı Salur Kazan, buralara düzenlediği akınlar nedeniyle Amıt Suyu'nun aslanı olmuştu. Sonrasında ise Oğuzlar bu yol üzerinden İran ve Azerbaycan'a, Anadolu'ya akınlar yaparak bu bölgeyi bir Türk yurdu haline getirmişlerdi. Bu hatıralar Dede Korkut Destanları'na yansımıştır.

Eski Türk Yazıtları'nda adı sık geçen ve Orta Asya'da yer alan *Demirkapı* günümüzde Özbekistan'ın en güneyinde, Afganistan ve Tacikistan sınırlarının kesişiminde yer alır. Bu bölge öyle bir doğal sınır vazifesi görür ki, bunun da etkisiyle, günümüzde dahi hemen yanbaşında Özbekistan, Afganistan ve Tacikistan sınır bölgesi vardır. Buradaki *Demirkapı* doğal bir set gönümünündedir; batısında *Amu Derya* yer alır, *Amu Derya*'nın yanbaşından

Tacikistan'ın başkenti Duşanbe'nin kuzeyindeki *Zeravşan* ve *Türkistan Dağları*'nın bir uzantısı olan dağlar başlar. *Demirkapı*, bir tarafta *Amu Derya*, öteki tarafta yüksek sıradağların kesişim bölgesinde yer alan doğal bir set gönümündedir ve bu iki bölge arasında 150-200 km'lik dağlık bölge adeta bir duvar vazifesi gören, geçit vermeyen çeşitli yüzey şekillerinden oluşmaktadır. Bu dağların arasında günümüzde dahi bir tanesi *Amu Derya* kıyısından, bir tanesi dağlar arasından olmak üzere iki yol vasıtasıyla geçilebilmektedir. Bu dağlar arasındaki kilometrelerce uzunluktaki dar vadinin bulunduğu bölge *Demirkapı*'dır. Yani *Demirkapı*, adından da anlaşılacağı üzere, birçok bakımdan Orta Asya'yı diğer bölgelerden ayıran ve doğal bir set vazifesi gören bir bölgenin giriş kapısıdır. *Demirkapı*'nın hemen yanbaşından başlayan dağlar, yükseltiler, sonrasında *Pamirler*, *Karakurum Dağları*, *Kunlun Dağları* ve daha da güneyinde yer alan *Himalaya Dağları* olarak devam eder ki, Orta Asya'yı coğrafi, iklimsel, kültürel ve siyasi bakımdan da diğer bölgelerden ayırmaktadır. Bu doğal set tarih boyunca Türkler ile Farsi kavimlerin arasında bir sınır teşkil etmiştir. Bu nedenle *Eski Türk Yazıtları*'nda olduğu gibi, önemli bir tarihi tabakası aynı dönemin ürünü olan Dede Korkut Destanları'nda da adının sık geçmesi de bu doğal sınır oluşunun önemiyledir.

Dede Korkut Destanları'nda ve *Eski Türk Yazıtları*'nda sıklıkla adı geçen Orta Asya'nın ünlü *Demirkapı*'sının Göktürkler-Türgişler döneminde, 6.-8. yüzyıllarda çok ünlü olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 7. yüzyılda, Göktürkler döneminde, Çinli Budist Hacı (Rahip) Hüan-dzanğ, Batı Göktürkleri topraklarını ve kağanını ziyaret etmiş, Kağan'a *Suyab* kenti yakınlarında bir av sırasında rastlamış, sonrasında ünlü *Demirkapı*'ya gitmişti. Hüan-dzanğ, bu yolculuk sırasında *Suyab*'dan *Bin Pınar*'ı geçerek *Talas* kentine geçmiş, burada dinlenmiş, ardından birbiri ardına sıralanan, büyüklü küçüklü çok sayıda kentten geçmiş, günümüzün *Kızılkum Çölü*'ne ve Semerkant üzerinden güney batıya inerek ünlü

Demirkapı'ya varmıştı (Ligeti, 1986: 89). Hüan-dzanğ'ın Semerkant üzerinden Demirkapı'ya seyahati şu şekilde kaydedilmiştir:

“Oradan güney-batiya sapınca beş yüz lilik bir yol geldi ki, Hüan-dzanğ'ın ufacak kervanı bu yolu da alınca dağlar arasına girdi. Tehlikeli, dar bir yerden geçmek icabediyordu, dimdik uçurumlar üzerindeki patikaların bazı yerlerinde bir adam bile ancak güçbela ilerliyebiliyordu. Böylece üç yüz li yol aldı. Bu müddet zarfında ne ot ne de su gördü ve nihayet İç-Asya'nın meşhur Demirkapı'sına vardı. / Demirkapı'nın dar yolu sağdan soldan dik kayalıklarla devam eder. Yolun öte ucunda iki kaya duvarı arasına yerliler hakiki bir kapı da yapmışlar ve bu tabii kaleden içeriye Kök Türkler geçemesinler diye, kapıya çanlar, çingiraklar takmışlar, gece gündüz beklemekte idiler. / Fakat anlaşılın Kök Türklerin yayılmalarına bu fethedilemez istihkam da engel olamamış ki, Hüan-dzağ Demirkapı'dan öteye geçip de bugünkü Kuzey-Afganistan'da bulunan Kunduz'a (Huo) vardığı zaman orada da Kök Türklere rastlamıştı. Cabgu Kağanın en büyük oğlu Tardu şad (Da-du-şö) Kunduz'ta oturmaktaydı, karısı Gav-çağğ kiralının kızkardeşi idi” (Ligeti, 1986: 89-90).

Demirkapı'nın 7. yüzyıldaki canlı tasvirini ve kayıtlarını içeren bu ifadelerden Demirkapı'nın Türkler için önemi ve ünü daha iyi anlaşılmaktadır. 6. yüzyılda Göktürkler'in, *Amu Derya* ile birlikte güneybatı sınırını teşkil eden Demirkapı, öncesinde Batı Göktürklerin akınlarına maruz kalmıştı. Hüan-dzanğ'ın buraya seyahati sırasında artık bölgenin güneyinde yer alan Kunduz dahi Türklerin elinde bulunmaktaydı, sonrasında ise Göktürkler'in Çin esareti başlamış, Demirkapı eski önemini yine de korumuş ve Göktürklerin tekrar güçlenmesiyle birlikte, Kapgan Kağan zamanında, Tonyukuk, Bilge Kağan ve Kültigin'in bu bölgeye akınlarıyla tekrar Türkler buralara ulaşmış, sonrasında ise Sulu Kağan'ın devrinde bu bölgeye kadar her yer Türgişler'in hakimiyetine girmişti. İşte Dede Korkut Destanları'nda bu parlak dönemin tarihi hatıraları vardır ve Dede Korkut'taki Demirkapı bu tarihi hatıraların izlerini taşımaktadır.

Kül Tigin Yazıtı'nda, Bilge Kağan, şöyle demektedir: "İlgerü Şantung yazıka teği süledim, taluyka kiçiğ teğmedim; birgerü Tokuz Ersinke teği süledim, Tepütke kiçiğ (teğ)medim; kuruğaru Yençü üğ(üz) keçe Temir Kapığka teği süledim; yırğaru Yir Bayırku yiringe teği süledim; bunça yire teği yorıtdım. Ötüken yışda yiğ idi yok ermiş! İl tutsık yir Ötüken yış ermiş!" (Doğuda Şantung ovasına kadar ordu sevk ettim, denize az kala durdum; güneyde Dokuz Ersin'e kadar ordu sevk ettim, Tibet'e az kala durdum; batıda İnci (Sır Derya) ırmağı (nı) geçerek Demir Kapı'ya kadar ordu sevk ettim; kuzeyde Yir Bayırku topraklarına kadar ordu sevk ettim; bunca diyara kadar (ordularımı) yürüttüm (ve anladım ki) Ötüken dağlarından daha iyi bir yer asla yok imiş! (Türk halkının yurt edineceği ve yönetileceği yer Ötüken dağları imiş!) (Kül Tigin Yazıtı, G 3-G 4; Tekin, 1998: 34-35).

Kül Tigin Yazıtı'nda, Bilge Kağan, ataları Bumın Kağan ve İstemi Kağan'ın fetihlerini anlatırken şöyle demektedir: "Sü sülepen, tört bulungdaki bodunuğ kop almış, kop baz kılmış. Başlığığ yüküntürmiş, tizliğığ sökürmiş. İlgerü Kadırkan yışka teği, kirü Temir Kapığka teği konturmuş." (Ordular sevkederek, dört bucaktaki halkları hep almış, hep (kendilerine) bağımlı kılmışlar. Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüşler. Doğuda Kingan dağlarına kadar, batıda Demir Kapı'ya kadar (halklarını) yerleştirmişler.) (Kül Tigin Yazıtı, D 2; Tekin, 1998: 38-39).

Kül Tigin Yazıtı'nda, Bilge Kağan, Türklerin Çin esareti altında yaşadığı zamanda Çin adına fetihler yaptıklarını anlatırken şöyle demektedir: "İlgerü, kün tuğsıkda Bükli kağanka teği süleyü birmiş, kuruğaru Temir Kapığka teği süleyü birmiş; Tabgaç kağanka ilin törüsin alı birmiş." (Doğuda, gün doğusunda Bükli hakanına kadar sefer edivermişler, batıda Demir Kapı'ya kadar sefer edivermişler; Çin hakanı için (böylece) fetihler yapmış, ülkeler almışlar.) (Kül Tigin Yazıtı, D 8; Tekin, 1998: 40-41).

Kül Tigin Yazıtı'nda, Bilge Kağan, şöyle demektedir: "Eçim kağan birle ilgerü Yaşıl üğüz, Şantung yazıka teği süledimiz, kuruğaru Temir Kapığka teği süledimiz; Köğmen aşa K(ırkız yiringe teği süledimiz)."

(Amcam Kağan ile doğuda Sarı ırmağ(a ve) Şantung ovasına kadar sefer ettik, batıda Demir Kapı'ya kadar sefer ettik; Kögmen (dağlarının) ötesinde Kırgız ülkesine kadar sefer ettik.) (Kül Tigin Yazıtı, D 17; Tekin, 1998: 42-43).

Kül Tigin Yazıtı'nda, Bilge Kağan, şöyle demektedir: "Soğdak bodun iteyin tiyin Yinçü ügüzüğ keçe Temir Kapığka teği süledimiz." (Soğdak halkını düzene sokayım diye İnci (Sır Derya) ırmağını geçerek Demir Kapı'ya kadar sefer ettik.) (Kül Tigin Yazıtı, D 39; Tekin, 1998: 48-49).

Arap yazarlardan Yakubi (ö: 905), burada Bab Al-Hadid şehri veya diğer adıyla Dar-ı Ahanin şehri (Demir Kapı şehri) bulunduğunu belirtmiştir. Coğrafyacı İdrisi (1154) *Demir Kapı'nın* küçük ve gelişmiş bir şehir olduğunu belirtmiştir. Klaviyo ise dağların ortasında *Demir Kapı* adlı bir köyün yer aldığını belirtmiştir (Buharalı, 2011: 28). Bu bilgilerden anlaşıldığına göre, *Demir Kapı* bölgesinde, aynı adı taşıyan, tarihi süreç içerisinde farklı büyüklüklerde olan *Demir Kapı* adlı bir kent yer alıyordu.

Coğrafyacı İstahri (930-933) ve İbn Havkal (10. yy.), Buhara'dan Belh şehrine giden yol üzerinde Demir Kapı'nın bulunduğunu belirtmişlerdir. Adı geçen yazarlar bu yol üzerinde bulunan yerleri şöyle sıralamışlardır: *Buhara-Karacun-Miyankal-Maymurk-Nesef-Subah-Didegi-Kendek-Bab al Hadid (Demir Kapı), Razik-Rıbatı-Haşimgird-Tirmiz*. Tirmiz'den sonra Ceyhun ırmağı geçilerek Siyanker'd'e varılıyor, oradan da Belh şehrine ulaşıyordu. Buhara ile Belh arası 13 merhale idi (Buharalı, 2011: 28-29).

Coğrafyacı Mukaddesi (985) de Semerkant'tan Tirmiz'e giden yol üzerinde Demir Kapı'nın yer aldığını belirtmiştir. Yazar bu yolu şöyle belirtmiştir: *Semerkant-Dirizdeh-Keş-Kendek-Bab al-Hadid (Demir Kapı)-Karna-Tirmiz* (Buharalı, 2011: 29).

İspanya kralı III. Henri, Timur'a Klaviyo başkanlığında bir elçilik heyeti göndermişti. Bu heyet pek çok kentten geçtikten sonra Timur'un payitahtı olan Semerkant'a vararak Timur'u ziyaret etmişti. Elçilik heyeti Demir Kapı'ya varmadan önce Tirmiz

kentinde konaklamışlar, daha sonra Demir Kapı bölgesine gitmişlerdi. Klaviyo'nun belirttiğine göre, arkalarındaki yüksek dağların geçit yeri çok dardı ve sanki insan eliyle oyulmuş gibiydi. Duvarın iki tarafındaki duvarlar dimdik yükseliyordu, yol dümdüzdü, yakınındaki dağların ortasında Demir Kapı denilen bir köy yer alıyordu. Bu dağlar Semerkant'ın en emin bekçisiydi. Hindistan veya Afganistan'dan gelenler buradan geçerek Semerkant'a ulaşabilirler, Semerkant'tan Hindistan'a gitmek isteyenler bu yolu izlemek zorundaydılar. Diğer bir adı *Tirmiz Kapısı* olan Demir Kapı'nın tek hakimi Timur'du. Hindistan'dan gelen tüccarlar buradan geçtikleri için onlardan alınan vergi önemli bir gelir kaynağıydı. Konakladığı evde elçiye bir yarış atı armağan edilmişti. Buranın atları çok iyi ve pek güzeldi. Dağlar çırılçıplaktı. Klaviyo'nun duyduğuna göre, eskiden burada geçidin başında demir kapılar varmış, kapılar kapatıldığında oradan hiç kimse geçemezmiş. Geçmek isteyenler izin almak zorundaymış. Klaviyo buradan geçtiği sırada ise bu kapılar yoktu (Buharalı, 2011: 30).

1404 yılında, *Demirkapı*'dan geçen ilk Avrupalı olan Kastilyalı III. Henri'nin Timur sarayına elçi olarak gönderdiği Clavijo, bu geçidi aşağı yukarı Hiuan-tsang gibi tanımlayarak eklemiştir: "*Söylendiğine göre, eskiden bu geçidi demirle kaplanmış bir kapı kesmekte imiş*" (Thomsen'den aktaran Baski, 2007: 75).

Özbek Türklerinde *Köroğlu Destanı*'nın kollarından doğmuş destanlardan biri olan *Melike Ayyar Destanı*'nda da *Derbent*'in adı geçmektedir (Yoldaşoğlu, 2007: 47-57'den aktaran Yıldız, 2010: 48-49).

Demir Kapı, askeri, stratejik, ticari açıdan çok önemli bir yerdi. Burayı geçen Türkler Toharistan'da hakimiyet kurmuşlardır. Burası Batı Türkistan'dan Hindistan'a ve Afganistan'a geçmek için adeta bir sıçrama tahtası vazifesi görüyordu. Hindistan'ın mallarını Belh yolu ile Semerkant ve Buhara'ya getiren tüccarlar Demir Kapı'dan geçerlerdi. Demir Kapı'nın kuzeyinde bir günlük uzaklıkta Kendeğin yakınındaki yol, bir taraftan Nesef (Nahseb, bugün Karşı)

ile Buhara'ya diğer taraftan da Keş (Şehri-i Sebz) ile Semerkant'a doğru ikiye ayrılıyordu. Coğrafi konumundan dolayı ticaret kervanlarının kullandığı güzergâh üzerinde olan Demir Kapı, yüzyıllar boyunca önemini korumuştur (Buharalı, 2011: 29).

Demirkapı'nın Toharistan'ın giriş kapısı niteliğindeki konumu ve ticaret kervanlarının güzergâhı üzerinde önemli bir geçit işlevi görmesi Dede Korkut'a da yansımıştır. Bilindiği gibi *Toharistan*, bir diğer adıyla tarihi *Garcistan* bölgesidir. Dede Korkut'ta *Garcistan*, destanın Anadolu-Azerbaycan varyantında *Gürcistan* olarak mahallileşmiştir. Dede Korkut'ta, destanın alt coğrafyasında İskitlerin, Kanglıların, Usunların, Batı Göktürklerin, Türgişlerin *Demirkapı*'yı geçerek tarihi *Toharistan/Garcistan* bölgesindeki mücadeleleri, hatıraları destanın üst coğrafyasında *Gürcistan*, *Demirkapı/Derbent* olarak mahallileşmiştir. *Demirkapı*, ticaret yolları üzerinde önemli bir konumda yer alıyordu, buradan sık sık kervanlar/bezirganlar/tüccarlar geçiyordu. *Demirkapı*'nın ticaretteki bu önemli konumu da Dede Korkut'a yansımıştır.

Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda, bezirganlar *Pasinün Kara Dervend* ağzına konmuşlar, burada *Evnük Kalası*'ndan beş yüz kişilik bir ordu onları tutsak almış, Bamsı Beyrek de onları kurtarmıştı. Destanda Beyrek, bezirganları kurtararak kahramanlık gösterdiği için ad almış, Dede Korkut ona *Bamsı Beyrek* adını koymuştu (Gökyay, 1973: 32-34). Buradaki *Pasinün Kara Dervend*, *Fars'ın/Pars'ın Demirkapısı* demektir. Eski Türkçe'de *f* harfi olmadığı için *Fars'a Pars* denilirdi. Destanda bezirganların/tüccarların *Demirkapı'da/Derbent'te* konaklaması, kahraman Bamsı Beyrek'in *Demirkapı'da* bezirganları kurtararak adını alması bu bölgenin konumunun ticaretteki öneminin bir yansımasıdır.

Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda (Gökyay, 1973: 31-58), destanın baş kısımlarında geçen coğrafyayı inceleyelim: Bay Böri Bey, oğlunun olması üzerine bezirganlarını Rum Eli'ne, İstanbul'a alışverişe göndermiştir. İstanbul'da uzun bir süre kalan

bezirganlar dönüşte *Kara Dervent* ağzında durmuşlardır. *Avnik Kalesi*'nin casusu bezirganları casuslayınca, kafirler bezirganları uykudayken yağmalamışlar, kaçan bezirganlar Oğuz'a gelmişler ve Bamsı Beyrek'ten yardım istemişlerdir. Bamsı Beyrek, bezirganları kurtarmış, sonra ülkesine dönmüş, bezirganlar da dönmüş ve Kam Böri'ye, oğlunun (Bamsı Beyrek) kendilerini kurtardığını, oğlu olmasaydı malları *Gürcistan*'da gideceğini, kendilerinin de tutsak düşmüş olacağını söylemişlerdir. Destanın gidişatı ve Dede Korkut Destanları'nın Anadolu-Azerbaycan üst coğrafyası değerlendirildiğinde, olaylar ile coğrafi yer adlarının birbirine uymadığı, bir çelişki olduğu görülmektedir; Oğuzlar-Türkmenler, Selçuklular zamanında akınlarla geldikleri Doğu Anadolu-Azerbaycan coğrafyasında oturmaktaydılar ve sonrasında bu bölgede Akkoyunlu-Karakoyunlu devletlerini kurmuşlardı. Oğuzların; *İstanbul* batısında, *Gürcistan* kuzeyinde, *Derbent* doğusunda (*Hazar Denizi*'nin kıyısında) yer almaktadır. Yani üç yer de ayrı yönlerde, ayrı güzergahlardadır. Oğuz'dan yola çıkan bezirganların batıda *İstanbul*'a gidip döndüğü düşünüldüğünde gelecekleri yer yine Oğuzlar'dı, çünkü *Gürcistan*, Oğuzların kuzeyinde, *Derbent* ise Oğuzların doğusunda, birbirlerine zıt yönlerdeydi. Destandaki üst coğrafyanın bu çelişkisi, destanda geçen yer adlarının başka bir coğrafyada olduğunu göstermektedir. Destanın gerçek coğrafyası, alt coğrafyası olan Orta Asya'dır. Destan, Orta Asya coğrafyası göz önünde bulundurularak değerlendirildiğinde, destanın gidişatı ile alt coğrafyanın uyum içerisinde olduğu görülmektedir. Çünkü Orta Asya'dan, Batı Göktürk-Türgiş/Oğuz topraklarından yola çıkan bezirganlar, *Amu Derya* yakınlarındaki tarihi *Garcistan* ve *Demirkapı* bölgesini geçerek İran'a ve İstanbul'a gitmiş, dönüşte ise İstanbul ve İran üzerinden *Garcistan*'a ve *Demirkapı*'ya, yani Batı Göktürk-Türgiş/Oğuzların sınırına gelmiştir ki, bura da da düşmanın casusu casuslamış, bezirganları sınırda kurtaran kahraman sayesinde bezirganlar da Oğuz'a rahatlıkla dönmüşlerdir. Böylece destanda

geçen tarihi yerlerin hepsinin birbirleriyle uyumlu bir şekilde, aynı yönlerde, aynı yol, aynı güzergah üzerinde oldukları görülmektedir.

İkinci *Demirkapı*, *Hazar Denizi*'nin batı kıyısında, *Kafkasya*'nın kuzeyindeki *Demirkapı*'dır:

M.Ö. 8. yüzyılın sonlarında, Kimmerler'i yurtlarından çıkararak onları kovalayan İskitler, *Hazar Denizi* kıyısını takiben *Derbent-Demirkapı* geçitleri üzerinden Azerbaycan'a ve İran'a geçmişlerdi (Durmuş, 2017: 95).

Tardu Kağan'ın önderliğindeki Batı Gök-Türkleri, 576 yılında *Kırım*'da Bizans'a ait olan *Kerç (Bosforos) Kalesi*'ni ele geçirmiş, beş yıl sonra *Kersonesos Kalesi*'nin önlerinde görünmüş, bu sıralarda bir Batı Gök-Türk ordusu da Kafkaslar'daki *Derbent*'i kuşatmıştı (Taşağıl, 2002: 15-48).

Hazar Denizi kıyısındaki *Derbent (Demir Kapı)*'e Araplar *Bab ül ehvab" (Kapılar Kapısı)* derlerdi. Bu ad, Hazarların ve benzeri kavimlerin çok eski çağlardan beri buradan güneye saldırıp sonra geri çekilmelerinden gelmekteydi (Koestler, 2010: 20).

Zajackowski'ye göre, I. Husrev (531-578) dayanaklı *Derbent Kalesi*'ni ve Kafkas surlarını Hazarlardan korunmak amacıyla yaptırmıştı (Roux, 2013: 111).

Derbent kenti, Sasaniler döneminde bir sınır kentiydi. Araplar, Hz. Ömer döneminde Kafkas topraklarında başarılı mücadeleler yapsalar da, *Derbent* kenti doğal sınır olma özelliğini korumuş, dört halife döneminde ise bu kente kadar gelerek burayı ele geçirmişler, ancak *Derbent*'in ötesinde kalıcı hakimiyet kuramamışlar ve Hazar direnciyle karşılaşmışlardı (Dadan, 2006: 83).

Hudud El-Alem'e (y:982) göre, Ermenistan ve Arran bölgesinde, *Hursan*, *Derbent* ve *Şirvan* arasında yer alan bir bölgeydi. *Kabk (Kafkas) Dağı*'na bitişikti. Burası yünlü kumaşlar ve dünyanın her yerine buradan gönderilen farklı çeşitlerde mahfuri ürettiyordu. Ermenistan ve Arran bölgesinde, *Derbent-i Hazaran*, deniz kenarında yer alan bir kentti. Kent ve deniz arasına, gemilerin izinsiz girişini engellemek için büyük bir zincir gerilmişti. Bu zincir,

kurşun ve taştan yapılmış olan duvarlara sağlam bir şekilde monte edilmişti. Kent, keten kumaş ve sülfür üretiyordu. Buraya yakın olan kafir ülkelerden köleler getiriliyordu (Orhan (Kurulay), 2007: 142-143).

Camiu't-Tevarih'de, Oğuz Han, *Karanlık Ülkesi*'ne sefer düzenledikten sonra, *Kıl* ile *Atil* arasında ıssız bir sahra olan bir ülkeye hareket etmiş, onlarla savaşmış, o ülkeyi de alarak oradan *Hazar Derbend*'i üzerine göç etmiştir. *Camiu't-Tevarih*'de, Oğuz Han, *Hazar Derbend*'ini sekiz aylık bir kuşatmadan sonra ele geçirmiştir. Eserde *Derbend* hakkında şu bilgiler geçmektedir: “*Buranın ahalisi hırsız ve yol kesici idiler. Yolbaşlarını tutarak yolculara engel oluyorlardı. Oğuz'un askerlerinden çoğunun atlarını çaldılar.*”, “*Bu yer dar ve hayli sarp bir geçit*”, “*Bu yerin bir tarafında deniz, öte tarafında sarp dağlar var*”, “*Derbend vilayetinin dört bir yanındaki ekili-dikili yerler*”, “*Bu vilayet gayet dardır; bir tarafı deniz, bir tarafı dağ olduğundan*” (Togan, 1982: 27-28). *Camiu't-Tevarih*'e göre, Kıpçaklar, Kıl-Barak, *Derbend* ve o taraflarda olan ülkelerin vergisini toplayıp Oğuz Han'a gönderiyorlardı (Togan, 1982: 49).

17. yüzyılda *Hazar Denizi*'nin batısındaki *Derbend*'i ziyaret eden Adam Olearius ile onun çağdaşı Evliya Çelebi, burada anlatılan Türk halk efsanelerinden bahsetmiştir. Her ikisi de burada Korkut Ata'nın mezarını ziyaret ettiklerini söylemiştir (Gökyay, 1973: XCIX). Adam Olearius, Alman hükümetinin Rusya'ya ve İran'a gönderdiği elçiler heyetinde yer alan Leipzig Üniversitesi Profesörlerindedir. 1638 yılında *Demirkapı-Derbend* kentinden geçerken o civardaki mezarları incelemiş ve bu eski mezarlar hakkındaki yerli söylenti ve inanışları dinlemiştir. Adam Olearius'un aktardığı rivayetlere göre, bu mezarlar Muhammed Peygamberden sonraki bir zamanda *Okus* milletine mensup *Kassan* adlı padişahın Lezgilerle yaptığı ve onlardan binlercesini öldürdüğü bir savaştan kalmıştı. Burada ayrıca *kırklar* mezarı da vardı. Yerliler, kendi eceli ile ölen *Kassan*'ın mezarının Tebriz yakınında *Acı Çay*'ın kıyısında, *Kassan*'ın karısı *Burlae*'nin mezarının da *Urmî* (*Urmîye*) kalesinde olduğunu söylemişlerdir. Adam Olearius, ayrıca

Derbend yakınında bir tepenin üzerinde *İmam Kurchud*'un mezarını da görmüştür. Rivayete göre, bu İslam velisi, Peygamberin yakınlarından olup onun ölümünden sonra da üç yüz yıl yaşamıştır. *Kurchud*, *Kassan*'a çok bağlıymış ve önünde kopuz çalıp şiirler söyleyerek onu Müslüman olmayan Lezgiler aleyhinde savaşa teşvik edermiş ki, sonunda İslam propagandası yapmak üzere aralarına girdiği Putperest Lezgiler tarafından öldürülmüş (Ergin, 1989: 46).

Muharrem Ergin'e göre, Alman gezgini Adam Olearius'un anlattığı bu rivayetler, tarihi olaylarla Dede Korkut Hikâyeleri'nin birbirine karışmasıyla meydana gelmiştir. Hikâyelerdeki *Kazan Bey* ile İlhanlı hükümdarı *Gazan Han* birleştirilmiş ve *Gazan Han*'ın *Acı Çay*'daki türbesi *Şenb-i Gazan*, Dede Korkut'taki *Kazan*'a mal edilmiştir. Yerlilerin *Kazan*, *Burla* ve *Korkut* isimleri ile *Kazan-Korkut* ilişkisi ve *Korkut* hakkında verdikleri bilgiler Dede Korkut rivayetlerinin kalıntısıdır (Ergin, 1989: 46). Buradaki rivayetlerden Dede Korkut'un tarihi üst tabakasında *Kazan Han*'ın adı ve hatıralarının İlhanlı hükümdarı *Gazan Han*'ın adı ve hatıraları ile karışmaya/kaynaşmaya başladığı görülmektedir.

Orhan Şaik Gökyay'a göre, Alman imparatorunun Moskova ve İran elçisi Adam Olearius, 1638 yılında *İmam Korkud*'un *Derbend* kentinin yakınlarında bulunan mezarını görmüş ve onu anlatmıştır. Bu mezar, İran ve Dağıstan Tatarları arasında sınır oluşturan küçük bir ırmak boyundaydı, demek ki Azerbaycan'ın kuzey sınırında, *Hazar Denizi* kıyısında bulunuyordu. Yerlilerin anlattığı rivayete göre, *İmam Korkut*, *Kassan*'ın yani *Salur Kazan*'ın taraftarıymış ve Putperest Lezgilerin arasında Müslümanlığı yaymak üzere onlara gitmiş, fakat Lezgiler onu öldürmüşler. Mezarı kaya içine oyulmuş bir büyük mağara şeklindeymiş, tabutu dört tahtadan yapılmış, mağara kapı yönünde herkesçe görülebiliyormuş (Gökyay, 1973: CXXIII-CXXIV).

Evliya Çelebi, *Seyahatname* adlı ünlü eserinde Dede Korkut'un *Derbent/Demirkapı*'daki mezarı ile ilgili bilgi vermiştir.

Seyahatname'sinde, 1647 yılında görmüş olduğu Demürkapu'daki bir ziyaretgahdan bahsederken şu bilgiyi vermektedir: “*Ziyaretgah-i Cebel-i erbain, yani Kırklar Makamı: kırk aded kabr-i azim olup ziyaretgah-i enamdur. Ziyaretgah-i Dede Horhut ulu sultandur. Şirvanlılar bu sultana mu'tekiddürler*” (Ergin, 1989: 44). Evliya Çelebi, *Seyahatname'sinde*, 1655 yılında gördüğü Ahlat'tan bahsederken de Ahlat'taki eski mezarları anlatırken şu kayıt vardır: “*Osmanlıların eski ataları içerisinde Ahlatda yatanlardan biri de Korkut Handur*” (Ergin, 1989: 44). Evliya Çelebi'nin verdiği bu iki kayıt da, *Demirkapı'daki* mezarın Korkut Ata'ya atfedilmesine rağmen, *Ahlat'daki* mezarın Korkut Ata veya Korkut Bey'den hangisinin kast edildiği konusu açık değildir. *Osmanlıların atası* ifadesi Korkut Ata'yı çağrıştırdığı gibi, *Korkut Han* adı da, han ünvanı hükümdarlar için kullanıldığından, Korkut Bey'i çağrıştırmaktadır. Bu türlü karışıklıklar tarihi hatıraların karışmasını ve kaynaşmasını daha da kolaylaştırmaktadır.

Vasilij Vladimiroviç (Wilhelm) Barthold, Adam Olearius'un bahsettiği Dede Korkut'un mezarını aramaya gitmiş, ancak belirtilen yerde böyle bir şeyle karşılaşmamıştır. Muharrem Ergin'e göre, bundan Evliya Çelebi'nin de gördüğü bu mezarın zamanla kaybolduğu anlaşılmaktadır (Ergin, 1989: 46).

Bahaeddin Ögel'e göre, *Han-Name'ye* göre Ozgan-Han, *Karnülbakar* dağından çıkıp gelen korkunç mahlukların (Ye'cuc ve Me'cuc) saldırıları karşısında çaresiz kalıp kaçmış ve sonra da eceliyle ölmüştür. Sonra da *Karneyn* gelmiş ve bütün Turan ülkesini ele geçirdikten sonra da *Ye'cuc-Me'cuc seddi*'ni yapmış ve onları *Karnülbakar* dağına hapsedmiştir. İslam mitolojisine göre bu sed, Kafkas *Derbendi*'ydi. İran mitolojisine göre ise, Nuşirevan'ın yaptırdığı *Demir Kapı*, *Sedd-i Ye'cuc-Me'cuc*'dur. İran mitolojisine göre Nuşirevan, *Demir-Kapı'yı* yaptırarak *Ye'cuc-Me'cuc* kavmini hapsedmişti. Bu ananeden Ebülğazi de bahsetmiştir. Fakat asıl önemli olan, Gök-Türklerin de buraya *Tamir Kapı* demeleri ve burasını, İran mitolojisinde olduğu gibi, bir Türk-İran sınırı olarak kabul etmiş olmalarıdır. *Han-Name'de*, *Karnülbakar* dağından çıkan

bu garip yaratıkların ilk defa *Saklab*'ın oğulları Barak'la *Kıfçak*'a saldırmış olmaları, *Karnülbakar* dağının *Kafkas Dağları* olduğu inancını doğrulamaktadır. İslami ananede yer alan *Ye'cuc-Me'cuc seddi*, *Kafkas Derbendi*'dir. Osmanlı Türkleri çağında *Kafkas Dağları* iyi bilinen yerlerdi. Bu nedenle Katip Çelebi, "bu *seddin meçhul olan Şimal mıntıkalarında*" bulunduğunu söylemiş, Evliya Çelebi ise "Moskov diyarına karib bir bucaktır" demiştir. Esasen *Han-name*, bir Kıpçak-Özbek destanıydı. Bunun böyle anlaşılmış olması da normal görülmelidir, çünkü Kıpçak ülkesine yakın olan bölgeler *Kafkas Dağları*'ydı (Ögel, 1993: 185).

Şan Kızı Destanı'na göre, *Alamir* (İskender), dünyanın diğer yarısına geçmek için *Demir Kapı*'nın önüne gelmiş, ancak *Demir Kapı*'yı açamamıştır. *Alamir* ve ordusunun *Demir Kapı*'nın arkasına geçmesine *Audan-Dulo*'nun arkadaşı *Arbuga* yardım etmiş. *Audan-Dulo*, onlarla birlikte hareket ederse Turan ülkesine daha çabuk gidebileceğini düşünerek bu kumandanın yanında savaşa girmiş (Aydoğdu, 2006: 260).

Orhan Şaik Gökyay'a göre, destan, rivayet ve tarihlerde, Türk kahramanları *Hazar Denizi*'ni dolaşmaktadır. Rivayetlere göre, Alp Er Tonga (Efrasiyab) ve Oğuz Kağan'ın *Hazar Denizi*'ni dolaştığı görülmektedir. Efrasiyab'ın Alp Arız adındaki oğlu *Demirkapı*'yı yani Doğu Kafkasya'daki *Derbend*'i fethetmiştir. Ayrıca Dede Korkut Hikâyeleri'nde bazı kahramanlar da "Demir kapuyu depüp yıkan" şeklinde tanıtılmaktadır. Bunlar eski Türklerin *Hazar Denizi*'nin kuzeyinden gelerek Kafkasya'yı ele geçirmelerine ilişkin hatıralarla ilgilidir (Gökyay, 1973: XXXIX).

Orhan Şaik Gökyay'a göre, M.Ö. 6. yüzyılda yaşayan Saka hükümdarı olarak kabul ettiği Tunga Alp (Efrasiyab), *Etil (Volga) Nehri* tarafından gelerek *Demirkapı* üzerinden Ön-Asya'ya geçmiş ve oradan İran-Horasan yoluyla *Buhara* civarındaki *Beykend*'e ve *Çu Havzası*'nın yukarı taraflarında bulunan *Koçungarbaşı* mevkiine dönüp gelmiştir. Oğuz Han'ın seferlerine ait Oğuz Destanı'ndaki rivayetler de buna benzemektedir. Oğuz Han, *Çin*'i ve *Hind*'i almış,

sonra da Afganistan'daki *Gur* ülkesinden kalkarak Doğu Avrupa'daki ülkeleri fethetmek üzere *Etil (Volga)* havzasına gelmiş ve orada *Demirkapı* üzerinden Güney Kafkasya'ya ve Anadolu'ya geçmiş, sonra İran ve Horasan üzerinden *Semerkand* civarında *Kain* ve bugün yeri bilinen *Yalguz-Ağaç* mevkiine gelerek orada büyük şenlikler yapmış ve sonunda *İle* havzasındaki asıl yurduna dönmüştür (Gökyay, 1973: XXXIX).

Orhan Şaik Gökyay'a göre, Efrasiyab, Oğuzname'de Alp Arız'ın babası olarak da geçmektedir. Türk ve İran rivayetlerine göre Efrasiyab, *Hazar Denizi*'ni kuzeyden ve güneyden dolaşmıştır. Türk destanlarında Efrasiyab'ın oğlu Alp Arız, *Demirkapı*'yı açmıştı. Dede Korkut Hikâyeleri'nde de "*Demürkapuyu depüp (kapup) alan*" diye bir ifade kullanılmıştır (Gökyay, 1973: CXLII 142).

Orhan Şaik Gökyay'a göre, *Kapular Dervendi*, *Hazar Denizi*'nin batı kıyısında, 42 derece, 4 dakika güney enleminde bir kenttir. Burası, benzeri bulunmayan uzun surları ile ünlüydü. Bu surlar, Sasaniler ve sonra da Müslümanlar devrinde, deniz ile dağlar arasındaki 2-3 kilometre uzunluğundaki geçidi kapayarak, Ön-Asya'yı Doğu Avrupa göçebe kavimlerinin istilasına karşı koruyordu (Gökyay, 1973: 335).

Orhan Şaik Gökyay'a göre, *Kapular Dervendi*, Araplarda *Babü'l-ebvab (Kapılar Kapısı)* denilen kenttir ve *Hazar Denizi*'nin batı kıyısında. Burası, özellikle benzeri bulunmayan surlarıyla ünlüydü. Bu surlar, Sasaniler ve sonraları Müslümanlar devrinde, deniz ile dağlar arasındaki 3-4 km. geçidi kapatarak Ön-Asya'yı, Doğu Avrupa göçebe kavimlerinin istilasına karşı koruyordu. *Derbend*'den geçen yolun askeri ve ticari önemi olduğu gibi, bu bölge, *Hazar Denizi* kıyılarının herhangi bir yerinden daha fazla tarıma elverişlidir. *Bakü* civarı çorak olmasına rağmen, burada bağ ve meyve yetiştirmeye elverişli topraklar hemen hemen denize kadar uzanır. 9. yüzyıldan sonraki yüzyıllarda, *Derbend*, Müslüman dünyasının bir sınır kalesi ve *Hazar Denizi*'nin de önemli bir limanıydı. Kent o zaman *Erdebil* ve *Tiflis*'ten daha büyük olup,

genişlik ve uzunluğu üç buçuk km. kadardı. Sonradan olduğu gibi, taştan iki sur boyunca dar bir saha içinde sıkışmış değildi. Surlar, camiler ve nöbetçi kulubeleriyle donatılmıştı. Kuzey yönünde biri büyük, biri küçük iki kapısı vardı. Kentin evleri, bugün de olduğu gibi, taştan yapılmıştı. Büyük camisi, pazarın ortasındaydı ve yanında da bir pınar vardı. Hüsrev Enuşirevan'ın yaptırdığı surlar, sadece kıyı geçidini değil, aynı zamanda kalenin kuşatılmasına da imkan verebilecek bitişik dağların boğazlarını da kapatıyordu. Bundan dolayı surlar, dağların en yüksek tepelerine kadar çıkarılmıştı. Denizden gelebilecek saldırılara karşı savunabilmek için, surlar denizin içine kadar uzatılmıştı ve fırtınaya karşı korunmuş bir limanı vardı. Selçuklu hakimiyetinden itibaren kent gittikçe Türkleşti. Geçidin Türkçe adı olan *Demürkapu*, Moğollar devrinde ortaya çıktı. 17. yüzyılda burayı ziyaret eden Olearius ile onun çağdaşı Evliya Çelebi, burada anlatılan Türk halk efsaneleri hakkında bilgiler vermiştir. Her ikisi de burada Korkut Ata'nın mezarını ziyaret ettiklerini söylemiştir. Bu yer, 1806 yılında Rusların eline geçmiştir. Burası günümüzde bağları ve meyve bahçeleriyle, balık sanayisi ile sakin bir kent görünümündedir. 1926 yılında kentin, büyük çoğunluğu Türklerden oluşan 25 bin nüfusu vardı. Bugün Dağıstan Cumhuriyeti'nin sancaklarından birinin idare merkezi ve Dağıstan'daki Türklerin kültür merkezlerinden biridir (Gökyay, 1973: XCVIII-XCIX).

Saadettin Gömeç'e göre, Dede Korkut'taki Demir Kapı veya Demir Kapı Derbenti, Kafkasya'nın güney taraflarındadır ve tarihte Türk Kapısı adıyla da anılmıştır. (Gömeç, 2009: 215).

Ramazan Şeşen'e göre, Tevrat'a göre *Yafes*'in oğullarından birinin adı *Gok* (Ye'cüc)'dur. Yahudiler Kafkasya'nın, Karadeniz'in kuzeyindeki kavimlere *Ye'cüc* derlerdi. *Türk* de İslam kaynaklarına göre *Yafes*'in oğludur. Tevrat'ta sadece *Ye'cüc* geçtiği halde sonra *Me'cüc* sözcüğü de ortaya çıkmıştır. *Ye'cüc* ve *Me'cüc* kıyamete doğru ortaya çıkacak, Müslümanlara zarar verecek bir kavimdir. Zülkarneyn bu kavmin önüne sed yaptığı için çıkamamaktadır. İnanişâ göre ahir zamana doğru bu sed yıkılacak ve İslam ülkelerine

geleceklerdir. İslam tarihi boyunca *Ye'cüc Me'cüc* insanların kafasını meşgul etmiştir ki, nedeni *Kuran*'da geçmesindedir. Önceleri bu kavmin Türkler olduğu, küçük boylu oldukları söylenmiştir. Hadislerde bu konuda çok rivayet aktarılır. Bu rivayetlerdeki fizyonomileri Türk-Moğol fizyonomisine benzer. Endülüs menşeli rivayetlere, kuzey Müslümanlarına göre ise bu kavim Vikingler olabilir. Uzun boylu, sarışındırlar. İslavların kuzeyinde yaşarlar. Bu rivayetlere göre *Ye'cüc* ve *Me'cüc* bir adada yaşar. *Ye'cüc* ve *Me'cüc* Seddi için de çeşitli yorumlar yapılmıştır. Bazılarına göre *Derbend*, bazılarına göre *Semerkand*'ın ötesindeki sed, bazılarına göre *Çin* seddidir. Eski çağlardan beri kuzey kavimlerinin *Derbend* yoluyla güneye devamlı akışları bu rivayetlerin temelini oluşturmaktadır. Katip Çelebi, *Cihannüma* adlı eserinde *Ye'cüc* ve *Me'cüc*'ün bir kent adı olduğunu söylemiş, enlem ve boylamlarını vermiştir. Bu hikayenin birçok kişinin zihnini daha uzun süre meşgul edeceği anlaşılmaktadır (Şeşen, 2010: 33-34).

İmre Baski'ye göre, diğer bir ünlü *Demirkapı*, Kuzay Kafkasya'da *Derbend* yakınlarındaydı (Baski, 2007: 75). Çeşitli Türk halklarının efsanelerinde ve Altay ile Güney Sibiryta mitolojisinde sık sık Demir dağ ile *Çelik dağ*dan bahsedilir. Efsanelere göre onlar çoğu zaman denizin veya okyanusun ötesinde, dünyanın uç noktasını sembolize etmektedir (Ögel, 1998: 59 ve Ögel, 1998: 434-435'ten aktaran Baski, 2007: 83). İmre Baski'ye göre, bunun ışığında Türk inancına uygun olarak Kafkas'ta *Demir dağ* idi, bu şekilde *Derbend* geçidinin Türkçe *Demirkapı* adı daha iyi anlaşılabilir (Baski, 2007: 83). Eski Ermeni kaynaklarında *Hunlar kapısı* anlamındaki toponim vardı. 6. yüzyılda Pseudo Zacharias Rhetor, *Fars'a giden yolları muhafaza eden kapılar*'dan bahsetmiştir. 508 yılı civarında, kuzeyden gelen akınlara karşı *Beş Barmak*'ta kirpiçle ve taşla sağlamlaştırılmış uzunca bir duvarı inşa etmeye başlamışlardı. Bu yapı, kuzey tarafında 3650 metre, güneyde ise 3500 metre uzunluğundaydı. Bu iki paralel kent duvarı kanadı birbirinden 350-450 metre mesafede olup doğuda *Hazar Denizi*'nin kıyısına kadar uzanmıştı. Güneybatıda kent duvarı batı yönünde gerçekte geçilmez

ormanlarla kapalı dağlar arasına 40 kilometre giren dağ duvarı denilen duvarla bitişmişti. 4 metre kalınlıkta ve 18-20 metre yükseklikte sağlamlaştırılmış kent duvarları önceden mevcut olan müstakil kaleleri birleştirmişti (Encyclopaedia Iranica'dan aktaran Baski, 2007: 75-76). Imre Baski'ye göre, Arap vakanüvisleri, bu yapıyı dünyanın yedi harikası arasına dahil etmişlerdi. *Derbend Geçidi*'nin kuzeyden tehdit eden Ye'cuc ve Me'cuc boyları yüzünden kapatılması, Orta Çağ'da Büyük İskender'e (M.Ö. 356-323) atfedilmiştir. İnanışa göre; Ye'cuc ve Me'cuc halkı, Uzak Doğu'da oturup dünyaya bela getirir. Kuran'a göre Büyük İskender'le özdeşleştirilen Zülkarneyn, Ye'cuc ile Me'cuc'un oturdukları yere kadar gelip orada iki dağ arasında bu halkları durdurmak amacıyla demir bendi yaptırmıştır. Bir hikâyeye göre ise, Zülkarneyn dünyanın hududuna kadar ulaştığında demir bendi değil, bir set kurmuştur. İslam coğrafyacılarına göre Kafkas Sıradağları, yeryüzünün yer ayrımı çizgisiydi; güneyinde medeni dünya, kuzeyinde ise karanlık memleketi bulunmuş. Onlar, *Kafkaslar*'ı Saddayn (ikili engel, ikili kapı) ile, yani Büyük İskender'in Ye'cuc ve Me'cuc'a karşı aralarına engel yaptırmış olduğu iki dağ ile özdeşleştirmişlerdir (Baski, 2007: 76).

Bir zamanlar doğuda Çinlilerin göçebe kavimlerin saldırılarını önlemek ve kendilerini korumak amacıyla inşa ettikleri *Çin Seddi*'nin bir benzeri, batıda yerli kavimler tarafından göçebe kavimlerin saldırılarını önlemek ve kendilerini korumak amacıyla Kafkasya'dan Hazar Denizi'ne doğru inşa edilmişti. Ancak bu set, sonraki dönemlerde onarılmadığı, eklemeler yapılmadığı ve oldukça kısa olduğu için *Çin Seddi* kadar ünlü olmamıştır. Bu seddin *Hazar Denizi* kıyısına doğru da bir *Demirkapı* yer alıyordu ki, burası oldukça ünlüydü. Eskiden diğer kavimlerin ve vahşi hayvanların saldırılarından korunmak, kendini daha güvenli hissetmek amacıyla kaleler yaptıran insanoğlu, dünyanın birçok yerinde de farklı boyutlarda duvar vb. yapılar yapmıştı. Bu nedenle bu türlü setler ve *Demirkapı*'lar eski devirlerde yaygındı. Gelecekte yapılacak birçok

tarihi-arkeolojik çalışmalar böyle birçok yapıları gün ışığına çıkaracaktır.

1.2. Üst Coğrafya

Hamit Araslı'ya göre, Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'ndaki *Kara Dervend*, bugünkü *Goranboy* ilçesindeki aynı adlı yerleşim alanıdır. Anılan dönemdeki diğer araştırmacıların fikrine göre ise *Pasnik*'den çıkan kervan akşamüstü buraya yetişemezdi (Halilov, 1993: 24'ten aktaran Abbasov, 2009: 151).

Fahrettin Kırzioğlu'na göre, *Kapulu Kara Derbend*, *Alburz* (Kafkas) dağlarının *Demir-Kapı Derbend*'den sonra ikinci ve daha uzun, aşılması güç ve çok taşlı, uçurumlu geçidi olan, Tiflis'in kuzeyindeki *Dar-Yal (Dar-Boğaz)* kapısıdır (Kırzioğlu, 1952: 91 vd.dan aktaran Gökyay, 1973: 335). Fahrettin Kırzioğlu'na göre, *Kara Dervend*, *Yukarı-Pasın*'da, *Evnük* deresinden gelen suyun sağdan *Aras*'a (Pasın Suyu) karışmadan önce geçtiği *Emre-Kom Köyü*'nün yukarısında yer alan *Kara-Derbend*'den ibarettir. Ünlü *Çoban Köprüsü*'nün güneydoğusunda yer almaktadır (Kırzioğlu, 1952: 96'dan aktaran Gökyay, 1973: 336). Muhammet Raşit Memiş-Mehmet Kara'ya göre, Orhan Şaik Gökyay'ın bahsettiği Dede Korkut'taki *Kara Dervend*, günümüz coğrafyasında Erzurum'un *Köprüköy* ilçesine 7 kilometre uzaklıkta bulunan *Emre köyü* yakınlarından geçen *Ulu Dere* civarındadır (Memiş ve Kara, 2018: 805).

Şamil Allahverdi Cemşidov'a göre, Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'ndaki *Kara Derbend*, Gürcistan tarafında olup, *Parasarun Bayburd Hisarı*'na yakındır (Cemşidov, 1990: 25).

Aydoğan Kara'ya göre, Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy'da, kahramanların mekanla ilişkisi oldukça kritik olup, Oğuzların yaşadıkları coğrafya, Anadolu'nun kuzey doğusuyla Azerbaycan sahası olarak dile getirilmiştir. Yaşanılan mekan, Oğuzlar için öncelikle *ev* ve *yurt*tur. *Ağ ban evler*, yeryüzüne dikilir. Yurt, evi kapsayan daha geniş bir ev gibidir. Yurt, Oğuzların tamamını içine alan ve kutsallaşan bir değer olarak simgeleşmiştir. Hikâyeye göre Oğuzların yurdu, hemen *sası dinlü Gürcistan ağzında(dır)* ki, bu

yakınlığın ifadesi *maceraya çağrının* mekansal zemine uygunluk gösterdiğine işaret etmekte olup, mekansal konum, hikâyenin gelişiminde kilit bir işlevselliğe sahiptir. Diğer taraftan, "*Kazanun kapulu dervendde on bin koyunu vardur*" ki, Karaçuk Çoban ve iki kardeşi, burada ağılı beklemektedir. Beylerin evlerinin anlatımından sonra ancak ikinci planda olabilecek bu mekan, *sası sinli düşmanların* karşısında Salur Kazan'ın çobanının dahi mertliğini ve sadakatini ispatlaması için ayrı bir öneme sahiptir. Salur Kazan için genişlik, ferahlık ve güven mekanı olan yurdu, bir açık/geniş mekandır. Bunların dışındaki bazı yer adlarının ise sadece varlığından haberdar olunur; *Bayburd Hisarı, Demür Kapu Dervendi, Mardin Kal'ası* gibi mekanlar, kahramanların adları anılırken eskiden gösterdikleri yiğitliklerin mekanı olarak bildirilir. Böylece geniş coğrafyada Oğuzların düşmanlar ve olası diğer tehlikeler karşısındaki yerleşim durumu gün yüzüne çıkmaktadır. Ayrıca Uruz'un ağaçla konuşmasında söylenen Mekke ve Medine adları da figüratif olarak adı geçen diğer mekanlardır (Kara, 2020: 43-44).

Ayten Ahmedova'ya göre, Dede Korkut'ta adı geçen toponimler içerisinde en çok adı geçen yer *Derbent* arazisidir. Birçok boyda bu yerin adı çeşitli şekillerde söylenmektedir: *Kapulu Dervend, Demir Kapu Dervend, Kara (Büyük) Dervend. Kara Dervend* ifadesi *Büyük Dervend* demektir. Dede Korkut'un zamanında *kara* sözcü *büyük* anlamında kullanılmıştır. Bütün bu adlar görülmektedir ki, burada kastedilen Azerbaycan toprağı olan Oğuz Türklerinin yaşadığı *Demir Kapı Dervend*'dir (Ahmedova, 2018: 23).

Muammer Kemaloğlu'na göre, Begil Oğlu Emren'in Boyu'nda, müellif, Alanlar kapısı *Daryal* yerine *Demür Kapu Dervendi* yazarak perdeleme yapmıştır (Kemaloğlu, 2019: 102).

Gerek Orta Asya, Avrasya, Doğu Avrupa coğrafyasında gerekse Anadolu-Azerbaycan coğrafyasında *Demirkapı* adını taşıyan çok sayıda yer vardır:

10. yüzyılda İbn Havkal ve çağdaşları, Taşkent ile İspicab (Sayram) arası *Qalas Bab al-hadid (Demir kapı)*'den bahsetmişlerdir (Esin, 1976: 95).

Talka Demirkapısı, İli vadisinin kuzey kısmında bir dağ geçididir. Ergenekon efsanesinin *demir kapısı* olduğu dile getirilmiştir (Togan, 1981: 18, 31'den aktaran Baski, 2007: 85).

İmre Baski'ye göre, Türklerle ilgili, üçüncü ünlü *Demirkapı Geçidi* de *Güney Karpat Dağları*'nda bulunmaktadır. Bu boğazdan *Tuna Nehri* geçer. Osmanlılar, ırmağın kayalı dağ boğazında, çağlayanlı, dar yatağında aktığı yere *Demirkapı* adını vermişlerdi (Baski, 2007: 77).

Faruk Sümer'e göre, Anadolu-Azerbaycan coğrafyasında *Demirkapı* adını taşıyan bazı yerler vardır; *Karaçuk* ile birlikte, *Kitab-ı Diyarbekriyye*'de geçen *Demür kapu*, *Nusaybin Kara deresi*'nin batısında, demiryolu durağı olarak, adını muhafaza etmektedir (Sümer, 1959: 409). *Kitab-ı Diyarbekriyye*'ye göre, Akkoyunlu beyi Uzun Hasan, *Cizre* ve *Karaçuk* tarafındaki *Demir Kapu* mevkiinde avlanıyordu (Gömeç, 2009: 215). Burada geçen *Karaçuk* ve *Demir Kapu* yer adları, Dede Korkut Destanları'nın üst tabakası/üst coğrafyası ile Akkoyunlu bağını da yansıtmaktadır.

Demirkapı adını taşıyan diğer bazı yerler şunlardır: *Demirkapı* (Haliç'te bir semtin adı); *Demirkapı* (İstanbul'da saray kapılarından birinin adı); *Demirkapı geçitleri* (Cezayir-Setif yolu bunlardan geçer); *Damir Qabu* (Suriye'de Dicle bölgesinde bir yerleşim yeri, Kamışlı ile Mosul arasında); *Demir Kapı* (Antakya'da St. Piyer Kilisesi'nin kapısı); *Demir kapı* (Balıkesir ilinde bir geçit, Asaralan-Alan köyü karşısında 20 dönüm genişliğinde bir arazidir); *Demirkapı* (Balıkesir ilinde bir köy); *Demirkapı* (Giresun ilinde arazi, ondan önce kale kapısı); *Demirkapı* (Trabzon bölgesinde Soğanlı Dağı'nın eteklerinde köy ve yayla); *Demirkapı* (Gümüşhane ili Torul ilçesinde köy); *Demirkapı Dağı* (Doğu Karadeniz dağlar zincirinin bir kısmı); *Demirkapı* (Antakya'da baraj, köprü); *Demirkapı* (Bursa ilinde bir semt); *Demirkapı* Kars ilinde Aras

çayına giden dere); *Demirkapı* (Makedonya'da yerleşim yeri ve bölge); *Demirkapı* veya *Demir Capi* (Aşağı Tuna'nın çağlayanlı yatağının Orşova altındaki kısmı, Temes ilinde dağ geçidi ve boğaz); *Dömörkapu*, *Dömörkapu-völgy* (Macaristan'da Pest ilinde, Sikarosi völgy, Pilis dağlarında dağ geçidi ve vadi); *Dömörkapu/Szurdokut* (Macaristan'da Bataszek, Baranya ve Tolna ilinin sınırında yerleşim yeri ve arazi); *Dömörkapu* (Güney Macaristan'daki Mecsek dağlarında, Pecs kenti yanında yerleşim yeri) (Baski, 2007: 86-87).

Bu çalışmanın yazarının baba memleketinde de (Rize-İkizdere), *Demirkapı* (Homeze) adını taşıyan bir köy de vardır.

Sonuç

Dede Korkut'ta birçok yer adı geçmektedir. Bu yerlerden biri *Demirkapı*'dır. Bu çalışmada Dede Korkut'taki *Demirkapı*; destanın alt coğrafyası ve üst coğrafyasındaki yeri incelenmiştir.

Konar-göçer eski Türk yaşamında madenlerin, demirin önemli bir yeri olmuştur. Eski Türklerin yaşadığı coğrafyada demir bol bulunan bir madendi. Tarihi birçok kaynaktan eski Türklerin demircilikle uğraştığı belirtilmiştir. Kırgızlar ve Gök-Türkler demircilikleriyle ünlüydü. Eski Türklerin yaşamındaki demirin önemli yeri eski Türk coğrafyasına, yer adlarına ve Dede Korkut'a da yansımıştır. Eski Türk Yazıtları'nda ve Dede Korkut'ta birçok boyda *Demirkapı* yer adının geçmesi bunu ortaya koymaktadır.

Dede Korkut'un önemli bir tarihi tabakasının Göktürk-Türgiş dönemiyle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Dede Korkut'un alt coğrafyasının önemli bir tabakası Göktürk-Türgiş dönemiyle ilgilidir. Özellikle Dede Korkut'taki *Aladağ*, *Karadağ*, *Karaçuk*, *Kazılık Dağı*, *Türkistan*, *Amıt Suyu/Amu Derya*, *Sir Suyu/Sir Derya*, *Demirkapı* vb. birçok yer adı destanın tarihi coğrafyasını yansıtmaktadır.

Dede Korkut'taki *Demür Kapu*, destanın alt coğrafyasında Türklerin anayurdu Orta Asya'da ve Avrasya'dadır.

Türk tarihinde birçok yer *Demirkapı/Derbent* olarak bilinmektedir. Bu yerler özellikle de Türk devletlerinin diğer devletlerle sınır bölgelerini oluşturuyordu. Bu *Demirkapı*'lardan ikisi çok ünlüdür ve eski Türk tarihinin bir yansıması olarak, Dede Korkut Destanları'nda adı geçen *Demirkapı*'lar bunlardır. Tarihi birçok kaynakta bu iki Demirkapı hakkında da bilgiler bulunmaktadır.

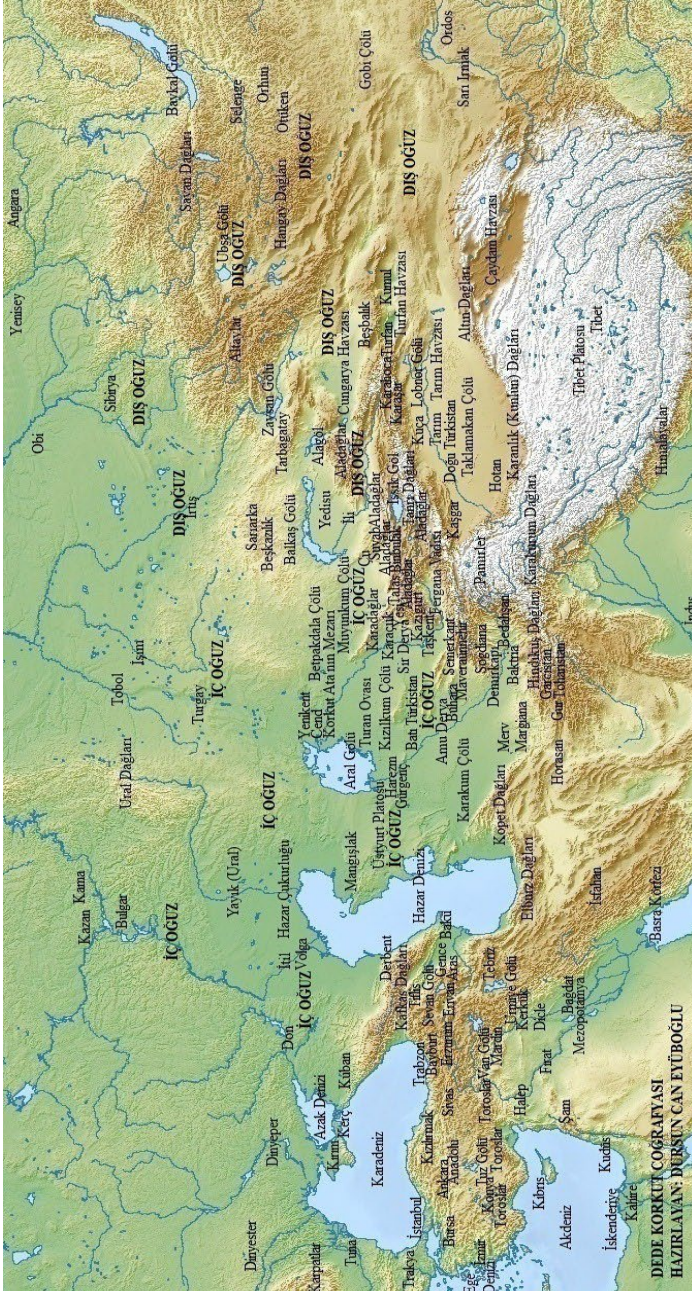
Birinci *Demirkapı*, Orta Asya'da *Amu Derya* yakınlarındaki *Demirkapı*'dır. *Eski Türk Yazıtları*'nda adı sık geçen ve Orta Asya'da yer alan *Demirkapı* günümüzde Özbekistan'ın en güneyinde, Afganistan ve Tacikistan sınırlarının kesişiminde yer alır. Burası Türk-Fars kavimleri arasında doğal, tarihi bir sınırdır.

Demirkapı, ticaret yolları üzerinde önemli bir konumda bulunuyor, buradan sık sık kervanlar ve bezirganlar/tüccarlar geçiyordu. *Demirkapı*'nın ticaretteki bu önemli konumu Dede Korkut'a yansımıştır. Dede Korkut'ta geçen *Pasinün Kara Dervend, Fars'ın/Pars'ın Demirkapısı* demektir. Destanda bezirganların/tüccarların *Demirkapı*'da/*Derbent*'te konaklaması, Bamsı Beyrek'in *Demirkapı*'da kahramanlık yapıp bezirganları kurtararak adını alması bu bölgenin konumunun eski Türklerin yaşamındaki ve ticaretteki önemli konumunu yansıtmaktadır.

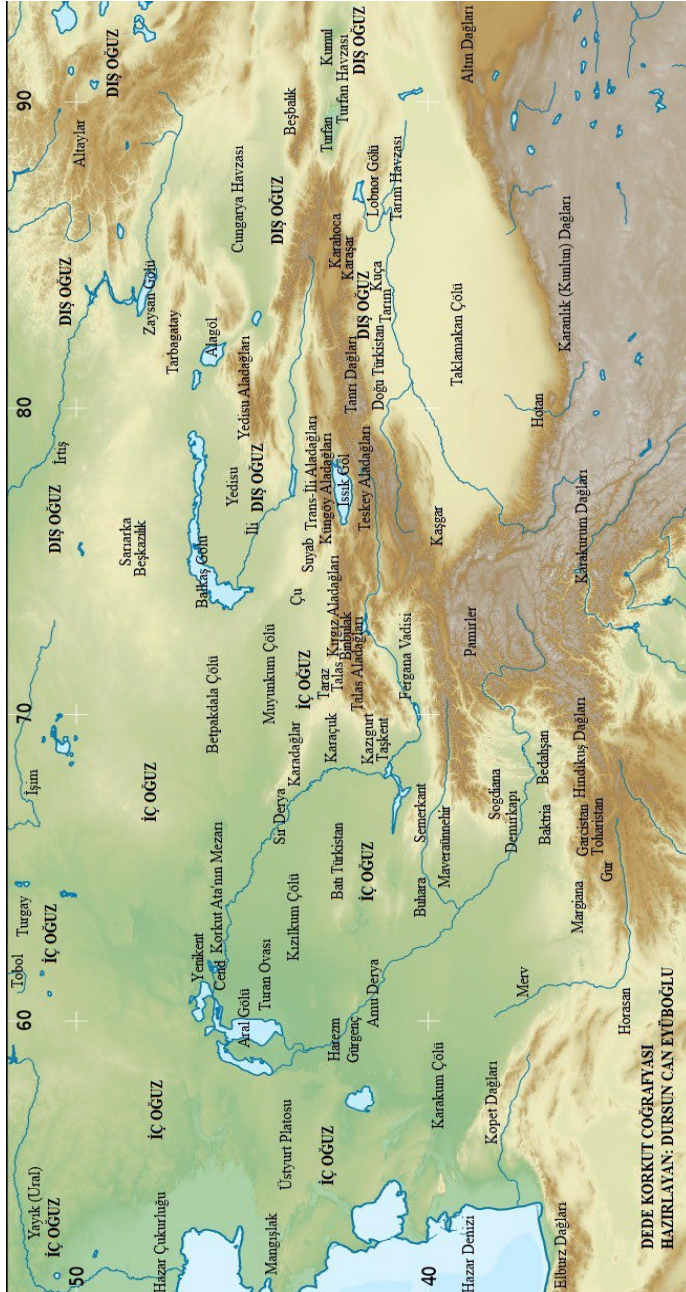
İkinci *Demirkapı*, *Hazar Denizi*'nin batı kıyısında, *Kafkasya*'nın kuzeyindeki *Demirkapı*'dır. *Demirkapı/Derbent*, *Hazar Denizi*'nin batı kıyısında yer almaktadır. Tarih boyunca göçebeler/Türkler ile diğer milletler arasında doğal bir sınır görevi görmüş, bu durum Dede Korkut'a yansımıştır.

Gerek Orta Asya, Avrasya, Doğu Avrupa coğrafyasında gerekse Anadolu-Azerbaycan coğrafyasında *Demirkapı* adını taşıyan başka çok sayıda yer vardır. Türkler göç ettikleri yerlere *Demirkapı* adını da taşımışlardır.

Ek-1: Dede Korkut Coğrafyası - 1

Ek-2: Dede Korkut Coğrafyası - 2

Kaynakça

- Abbasov, N. N. (2009). "Kitab-ı Dede Korkut Destanı ve Oğuz Türklerinin İctimai-Siyasal Kuruluşu Hakkında", Karadeniz Araştırmaları, S. 22, s. 147-157.
- Ahmedova, A. (2018). "Kitab-i Dede Korkut Destanı" Oğuz Türklerinin Ortak Yazılı Yapıtıdır. Kafdağı, 3 (1), 19-30.
- Aydın, E. (2016). Eski Türk Yer Adları. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık.
- Aydoğdu, B. (2006). "Şan Kızı Destanı Hakkında Bir Değerlendirme", Türklük Bilimi Araştırmaları, 19, 257-268.
- Barthold, V. V. (1990). Moğol İstilâsına Kadar Türkistan. Haz. Hakkı Dursun Yıldız. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Barthold, V. V. (2004). Orta Asya Türk Tarihi -Dersleri-. Ankara: Çağlar Yayınları.
- Baski, I. (2007). "Demirkapılar (Temir Qapig, Vaskapu, Dömörkapu)", Turkish Studies, C. 2, S. 2, s. 73-88.
- Baykara, T. (2002). "Türklüğün En Eski Zamanları", Türkler, edit. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, C. 1. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. s. 279-308.
- Buharalı, E. (2011). Demir Kapı - Iron Gate. Türk Yurdu, 31 (288), 28-30.
- Bulduk, Ü. (1996). "Dede Korkut, Oğuz Elleri ve Kafkaslar", I. Milli Kafkasya Sempozyumu, Kars, 25-29 Ekim 1995; Ankara Ü. DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, S. 29, s. 247-251.
- Cemşidov, Ş. A. (1990). Kitab-ı Dede Korkud. Akt. Üçler Bulduk. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Chavannes, E. (2013). Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri. Çev. Mustafa Koç. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Dadan, A. (2006). Taberî Tarihindeki Türklerle İlgili Rivâyetlerin Tespiti ve Değerlendirilmesi (Hz. Peygamber Döneminden Emevîler'in Sonuna Kadar). Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Selçuk Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Durmuş, İ. (2017). İskitler. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ekici, M. (2019). Dede Korkut Kitabı Türkistan/Türkmen Sahra Nüshası, Soylamalar Ve 13. Boy, Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi, Orijinal Metin (Tıpkıbasım), Transkripsiyon, Aktarma. İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Ercilasun, A. B. (2000). "Dede Korkut'taki Olayların Zamanı", Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni (Ankara, 19-21 Ekim 1999) Bildirileri, haz. Alev Kahya Birgül ve Aysu Şimşek Canpolat. Ankara: AKM Yayınları. s. 157-160.
- Ercilasun, A. B. (2002). "Salur Kazan Kimdir?", Millî Folklor, S. 56, s. 22-33.

- Ercilasun, A. B. (2004). Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Erdem, M. (1998). Dede Korkut Türkmenistan Varyantları. Yayımlanmamış doktora tezi. Ankara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ergin, M. (1989). Dede Korkut Kitabı I. / Giriş - Metin - Faksimile. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.
- Ergin, M. (2017). Dede Korkut Kitabı. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Esin, E. (1976). "Fârâbî'yi Yetiştiren Kengeres Türk Muhitinin Kültür ve Sanatı", İstanbul Ü. İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, C. VI, S. 3-4, s. 81-139.
- Eyüboğlu, D. C. (2019). Korkut. İstanbul: Cinius Yayınları.
- Eyüboğlu, D. C. (2021). Dede Korkut'taki Karacuk Çoban. Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 5 (2), 134-179.
- Eyüboğlu, D. C. (2022). Dede Korkut'taki Salur Kazan Üzerine Bir Değerlendirme. Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 6(1), 87-145.
- Eyüboğlu, D. C. (2022b). Dede Korkut'taki Bayındır Han Üzerine Bir Değerlendirme. Anasay, (22), 275-315.
- Gökyay, O. Ş. (1973). Dedem Korkudun Kitabı. İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları.
- Gömeç, S. (2009). "Dede Korkut Kitabında Geçen Tartışmalı Bazı Yer Adları Üzerine", Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, S. 4 (2009), s. 210-217.
- İbrayev, Ş. (2000). "Ebedî Miras", akt. Nurettin Aksu, Kazakistan'da Dede Korkut, haz. Abdimalik Nısanbayev vd. Ankara: AKM Yayınları. s. 15-43.
- Kafesoğlu, İ. (2012). Türk Millî Kültürü. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kara, A. (2020). "Salur Kazan'ın Mitik Macerasından Modern İnsanın Bilincine Arketipsel Sembolik Bir Çözümleme", Dede Korkut Uluslararası Türk Dili Ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, C. 9, S. 22, s. 39-51.
- Kemaloğlu, M. (2019). Dede Korkut (Destan İçre Tarih). Ankara: Raf Kitabevi.
- Koestler, A. (2010). Onüçüncü Kabile. Çev. Belkız Çorakçı. İstanbul: Plato Film Yayınları.
- Ligeti, L. (1986). Bilinmeyen İç Asya. Çev. Sadrettin Karatay. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Memiş, M. R. ve Kara, M. (2018). "Kara" Kelimesinin Dede Korkut Oğuznameleri'ndeki Kullanımı Üzerine", Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 6(6), s. 799-807.
- Orhan (Kurulay), S. (2007). Hudûd el-Âlem'e Göre 10. Asırda Türk Boyları. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

- Osmonov, O. C. (2013). "Eski Kırgızlar", çev. Vefa Kurban, Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, C. 2, S. 3, s. 147-166.
- Ögel, B. (1993). Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar), I. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (1994). "Dede Korkut Kitabı'nın Eski ve Yazılı Kaynakları Hakkında (Topkapı Sarayındaki Oğuz Destanı Parçaları ile Karşılaştırma)", I. Sovyet-Türk Kollokyumu, Bakü, 1-8 Temmuz 1988; Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1988, TDK Yay., Ankara, 1994, s. 113-128.
- Öztürk, A. (2012). Çağlar İçinde Türk Destanları. İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Roux, J.-P. (2013). Türklerin Tarihi / Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl, çev. Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan-Özcan. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Salman, H. (1998). Türğişler. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Seydimbek, A. (2000). "Korkut Ata Efsaneleri", akt. Dinara Düysebayeva, Kazakistan'da Dede Korkut, haz. Abdimalik Nısanbayev vd. Ankara: AKM Yayınları. s. 49-95.
- Sümer, F. (1959). "Oğuzlar'a Ait Destani Mahiyetde Eserler", Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, XVII/3-4, s. 359-455.
- Şahin, A. (2017). Dede Korkut Hikâyeleri'nde Yapı. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Şahin, V. (2017). 'Dede Korkut Hikâyeleri'nde Mekan Algısı ve Kurgusu. Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 5, S. 8, s. 1-49.
- Şeşen, R. (2010). İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Taşagıl, A. (2002). "Göktürkler", Türkler, edit. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, C. 2. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. s. 15-48.
- Taşagıl, A. (2017). Gökbörü'nün İzinde / Kadim Türklerin Topraklarında. İstanbul: Kronik Kitap.
- Tekin, T. (1998). Orhon Yazıtları / Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk. İstanbul: Simurg Yayınevi.
- Togan, Z. V. (1982). Oğuz Destanı. Resideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili. İstanbul: Enderun Yayınları.
- Yıldız, N. (2010). "Türk Destanlarında Kötü Huylu Devler", Millî Folklor, S. 87, s. 41-51.